

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ
ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Форма навчання: заочна

Кафедра: суспільних дисциплін

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

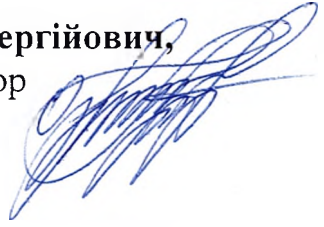
на тему:

**ПРОПАГАНДИСТСЬКО-ДИДАКТИЧНА ФУНКЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ
ОСВІТИ В РАДЯНСЬКІЙ ШКОЛІ**

Виконав магістрант 2 курсу
спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)

Заєц Юрій Олександрович

Науковий керівник: **Гамрецька Галина Степанівна**,
кандидат філософських наук, доцент

Рецензент: **Поліщук Олександр Сергійович**,
доктор філософських наук, професор

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ЯК ВАЖЛИВА СФЕРА РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ.....	9
1.1 Роль пропаганди в тоталітарному суспільстві СРСР.....	9
1.2 Історія як інструмент політики та ідеології.....	14
РОЗДІЛ 2. ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОПАГАНДИСТСЬКО- ДИДАКТИЧНОЇ ФУНКЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В РАДЯНСЬКІЙ ШКОЛІ.....	23
2.1 Історична освіта в радянській Україні: ретроспективний аналіз.....	24
2.2 Маніпулятивний потенціал радянських підручників історії.....	36
2.3 Ідеологічно забарвлена історична дидактика.....	49
ВИСНОВКИ.....	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	66

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сьогодення України – це час випробувань: тривала внутрішня криза та зовнішня агресія Росії. Ця ситуація спонукає людей звертатися до історії, шукаючи в ній відповіді та сили для подолання труднощів. В умовах безпрецедентної російської агресії та внутрішніх суперечностей, українці шукають у своїй історії не лише відповіді на виклики сьогодення, а й натхнення для побудови нового, кращого майбутнього.

Головне завдання історичної науки полягає в тому, що вона має служити практичним потребам людини, інтересам і цілям певних суспільних верств. За умов глобальних та національних викликів актуалізується її роль, позаяк, на думку Л. Зашкільняка, «Історія як історична пам'ять, є не тільки інструментом політики та ідеології, вона виконує цілком конкретні і зрозумілі легітимаційні завдання: «узаконює» державність, націю, групові і спільнотні інтереси тощо» [20, с. 21].

Отож, історія також відіграє величезну роль в ідеологічній боротьбі, у державному керівництві, в політиці. Знання об'єктивних закономірностей історичного розвитку суспільства, узагальнення досвіду історії дає наукову основу для свідомої, цілеспрямованої діяльності окремих людей, політичних партій, урядів.

Значну роль у суспільстві відіграє історична дидактика. Шкільна історія з давніх часів слугує інструментом формування національної свідомості та заохочення до захисту держави. На дидактичну концепцію історичної освіти впливають три взаємопов'язані чинники: історична наука, суспільні очікування та державна політика. Історики прагнуть до деміфологізації шкільної історії, наближаючи її до сучасних наукових стандартів. Суспільство делегує історичній освіті функцію виховання активних громадян, здатних сприяти розвитку суспільства. Держава, в свою

чергу, очікує від історичної освіти формування лояльних громадян, які усвідомлюють свої конституційні обов'язки.

Тоталітарна держава з імперськими амбіціями монополізує своє панування над усіма сферами, у тому числі – над історією, яка слугує підвалиною для вибудовування більшовицької / фашистської / нацистської / рашистської ідеології.

От тоді історія стає отрутою та, за словами П. Валері, найнебезпечнішим продуктом, що його витворила хімія інтелекту, бо вона робить народи злими, зухвалими, пихатими, нетерпимими й зарозумілими [73, с. 201]. У ХХ столітті це продемонструвала нацистська Німеччина, у ХХІ – демонструє рашистська федерація, яка використала історію для підготовки і виправдання агресії проти суверенної держави.

Росія, використовуючи минуле як предмет політичних маніпуляцій, спотворює українську історію. Проте ці наративи не могли з'явитися з нізвідки. Вони пройшли довгий шлях формування та беруть свій початок за часів Російської імперії. Особливо деструктивний вплив на свідомість підростаючого покоління мала дидактична історія в радянські часи. Путінська пропаганда успадкувала сталінський принцип перетворення науки в інструмент пропаганди, завдяки якому виникли нові російські міфи про кримську «скрепу», «Новоросію» тощо. Ця обставина актуалізує важливість проблеми пропагандистсько-дидактичної функції історичної освіти в радянській школі та обумовила вибір теми дипломного дослідження.

Інша обставина, яка зумовила вибір теми дослідження, пов'язана із розколом суспільної, ціннісної, історичної та інших форм свідомості населення України, що становить велику небезпеку для українського суспільства в умовах агресії. Серед причин, які гальмують формування колективної національної самосвідомості українських громадян, Л. Зашкільняк називає «освітній та ідеологічний рівень т.зв. української політичної еліти, і антиукраїнську капіталізацію власності, і

нереформованість жодної сфери суспільного життя, які продовжують функціонувати у радянських інституційних рамках та радянській ідеології» [57, с. 21]. Проте вирішальним чинником такого стану науковець вважає «подальше функціонування і штучне зміцнення тих історичних міфів і стереотипів, які були створені і фундаментально-силовим та маніпуляційним способом насаджено у свідомість громадян» радянською владою в умовах колоніального становища України в складі СРСР [57, с. 21].

Творення сучасного історичного знання в Україні відбувається в умовах величезного ідеологічного тиску радянсько-російської історичної спадщини. Значну перешкоду також містить великий травматичний потенціал української історії, що чинить невротичну дію на свідомість постколоніального населення. Подолати ці виклики можливо шляхом деконструкції міфологізованого образу українського минулого та заміни його новим, що є важливим чинником майбутнього української нації і державності.

Перед українською освітою постав серйозний виклик навчити дітей та молодь розпізнавати російську ворожу пропаганду, критично (пере)осмислювати російське імперське та радянське минуле, конкретними діями й життєвими переконаннями протистояти російсько-радянському реваншизму та будь якій тоталітарній пропаганді [66, с. 3].

Ступінь дослідженості проблеми. У наукових працях досліджуються різні аспекти проблеми ідеологізації радянської освіти. Зокрема, стан дослідження проблеми політизації навчального процесу в українських освітніх закладах у післявоєнний період ґрунтовно проаналізував Р. Крайнік [28]. За його твердженням, школи мали стати головним інструментом для поширення марксистсько-ленінської ідеології. При цьому він підкреслював, що українські науковці зосередилися на боротьбі з націоналістичними поглядами та викритті репресивних методів у освіті [28, с. 243].

Як зазначали сучасні дослідниці Н. Красножон та Л. Пироженко, у

післявоєнний період ідеологізація навчального процесу в школах посилилася [29, с. 65-66; 46, с. 31]. Н. Красножон детально дослідила, як у школах запроваджувалася радянська система освіти. Вона зосередилася на конкретних методах, за допомогою яких ідеологія проникала в навчальний процес, описала роль комсомолу та піонерів у цьому процесі, а також проаналізувала, як у школах заборонялося релігійне виховання [29].

У монографії Л. Пироженко детально досліджено, як економічні, політичні та соціальні зміни в СРСР 30-50-х років вплинули на зміст середньої освіти. Авторка простежує, як змінювався зміст середньої освіти в СРСР протягом 30-х і 40-х років під впливом тоталітарного режиму [46].

Шкільна освіта в різних регіонах України та методи її ідеологізації стали предметом дослідження Р. Попп [74] та Л. Романця [53].

Історик Ю. Каганов проаналізував, як школа в Україні сприяла формуванню «радянської людини» в другій половині ХХ століття [23].

Особливу вагу для дипломного дослідження мають напрацювання науковців, сферою інтересів яких є історична освіта та її роль у радянській пропаганді. Серед них виокремимо науковий доробок С. Слободяна, який досліджує концепції вітчизняної історії крізь призму шкільних підручників 30-40-х рр. ХХ ст. [60] та аналізує суспільні дискусії щодо історичної освіти в СРСР наприкінці 1920-х рр. [59]. Аналізує наслідки встановлення більшовицької влади для системи шкільної історичної освіти також Л. Стрільчук [64].

Проблеми розвитку шкільної освіти в Україні в ХХ столітті стали предметом детального дослідження О. Пометун, яка приділила особливу увагу викликам, з якими стикалася історична освіта в період переходу до незалежності [47, с. 188]. Окремі проблеми сучасної історичної освіти досліджені також в монографії С. Нікітчиної [44].

Предметом наукового аналізу є навчальна література з історії. Цій темі присвячені дослідження таких науковців, як-от: К. Баханов, В. Власов,

А. Зякун, В. Мисан, П. Мороз та ін. На сторінках наукових видань тривають дискусії щодо статусу шкільного підручника, взаємин історичної науки й освіти. Цю проблематику заторкують О. Бойко, І. Гирич, Я. Грицак, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, С. Кульчицький, Н. Яковенко та ін.

Об'єкт дослідження: радянська шкільна історична освіта.

Предмет дослідження: засоби реалізації пропагандистсько-дидактичної функції історичної освіти в радянській школі.

Мета дослідження: визначити та описати засоби реалізації пропагандистсько-дидактичної функції історичної освіти в радянській школі.

Реалізація цієї мети зумовила постановку і вирішення таких взаємопов'язаних завдань:

1. Актуалізувати сутність та природу пропаганди.
2. Обґрунтувати функцію історії як інструмента політики та ідеології.
3. Дослідити процес становлення історичної освіти в радянській Україні.
4. Довести, що радянська система використовувала засоби, які забезпечували реалізацію пропагандистсько-дидактичної функції історичної освіти та сприяли формуванню «радянської людини».

Методи наукового дослідження.

а) комплекс загальнонаукових методів: індукція та дедукція; аналіз і синтез наукових джерел із теми дослідження; аналогія; робота з інформацією: пошук, відбір, систематизація, порівняння, розподіл, класифікація, узагальнення, які застосовані під час вивчення наукової літератури з метою обґрунтування функції історії як інструмента політики та ідеології й опису процесу становлення історичної освіти в радянській Україні;

б) історико-дидактичні методи: метод критичного аналізу джерел, метод періодизації; зіставно-порівняльний метод.

Теоретичне значення дослідження полягає у визначенні та описі засобів реалізації пропагандистсько-дидактичної функції історичної освіти в

радянській школі.

Практичне значення дослідження: матеріали кваліфікаційної роботи можуть бути використані для розробки уроків, навчальних програм, навчальних посібників з історії та громадянської освіти закладів середньої освіти. Матеріали дослідження можуть бути покладені в основу розробки нормативних та вибіркових дисциплін з новітньої історії України та історичної дидактики.

База проведення дослідження. Дослідницьку роботу було проведено на кафедрі суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Апробація дослідження. Основні положення й результати дослідження були представлені у виступі «Історія як інструмент політики та ідеології» на VI-му науково-практичному семінарі «Компетентнісний вимір шкільної освіти в умовах Нової української школи» (Хмельницький, 26 листопада 2024 р.).

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (74 найменування). Основний зміст кваліфікаційної роботи викладено на 66 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ ЯК ВАЖЛИВА СФЕРА РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ

1.1 Роль пропаганди в тоталітарному суспільстві СРСР

У Великій українській енциклопедії сутність пропаганди визначено як «поширення різних політичних, філософських, наукових, художніх, мистецьких, інших ідей з метою їхнього впровадження в масову свідомість суспільства та активізації масової практичної діяльності населення; систематичні спроби маніпулювання переконаннями, поглядами чи діями інших за допомогою слів, знаків, символів (прапорів, пам'ятників, музики, одягу, жестів, знаків розрізнення, зачісок, зображень на монетах і поштових марках тощо) [9].

Пропаганду варто розглядати як інструмент соціального впливу, який використовується для того, щоб змінити ставлення великих груп людей до певних явищ або подій. Вона спрямована на масову аудиторію, з метою формування у неї одноманітних поглядів та переконань, які відповідають інтересам організаторів пропаганди. За допомогою пропаганди маніпулюють свідомістю людей, викликаючи у них потрібні емоції та спонукаючи до певних дій.

Українська Вікіпедія дає схоже пояснення терміну і розглядає пропаганду як форму комунікації, яка спрямована на поширення в суспільстві світогляду, теорії, твердження, фактів, аргументів, чуток та інших відомостей для впливу на суспільну думку на користь певної спільної справи чи громадської позиції [49].

У Словнику української мови пропаганда – це «поширення й постійне, глибоке та детальне роз'яснення яких-небудь ідей, поглядів, знань; ідейний вплив на широкі маси або певні групи людей, що носить політичний або релігійний характер; система засобів масового поширення ідей, поглядів [61,

с. 246].

Коріння слова «пропаганда» (від лат – propagare) сягають XVII століття, коли Папа Григорій XV заснував Конгрегацію поширення віри, метою якої було розповсюдження католицизму по всьому світу. Саме католицька церква започаткувала систематичну роботу з поширення своїх ідей, що й стало початком використання цього терміна. Отож, слово «пропаганда» спочатку означало активну діяльність з поширення релігійних ідей, а згодом набуло ширшого значення і стало використовуватися для опису будь-яких спроб навмисно поширювати певні погляди чи ідеології.

Пропаганда може мати і позитивну, і негативну конотацію. Якщо йдеться про поширення соціально-політичних, природничо-наукових та інших знань з метою їх втілення у суспільну свідомість, то така пропаганда є корисною для суспільства. Як стверджують автори посібника «Тоталітарна пропаганда», «позитивна пропаганда виконує виховну та інформаційну функції в суспільстві. Вона здійснюється в інтересах усієї спільноти, а не обмеженого кола зацікавлених осіб. Позитивна пропаганда, на відміну від негативної, не переслідує маніпулятивної мети» [66, с. 6].

Натомість зловмисна / деструктивна пропаганда подає інформацію вибірково, щоб спонукати до певних узагальнень, або використовує емоційне забарвлення повідомлення аби спровокувати радше чуттєву, ніж раціональну реакцію на висловлене. Бажаним результатом будь-якої пропаганди є зміна ставлення до її суб'єкта. Вона «нав'язує людям ті або інші переконання, розпалює соціальну ворожнечу, провокує конфлікти, роз'єднує людей, робить їх слухняними волі пропагандиста, який нав'язує вигідні йому уявлення й стереотипи. Негативна пропаганда створює паралельну реальність з «перевернутою», або спотвореною системою цінностей, переконань, поглядів. Зазвичай така пропаганда спотворює дійсність, оскільки або неправильно передає інформацію, або повністю її приховує» [66, с. 6]. Зловмисний варіант пропаганди зазвичай використовують як форму

політичної боротьби.

Деструктивна пропаганда є однією із ознак тоталітарного державного устрою. В історії ХХ ст. до таких держав належали фашистська Італія (Муссоліні), нацистська Німеччина (Гітлер), більшовицький Радянський Союз (Ленін-Сталін-Брежнєв).

З огляду на об'єкт дослідження, зупинимося на радянській пропаганді, яку розглядатимемо як державну пропаганду «комуністичної ідеології, способу життя та політики монопольної влади КПРС в СРСР та її експансії в усьому світі. Це, з одного боку, реклама переваг радянського соціалізму над відкритим суспільством, а з іншого – це критика «загниваючого» капіталізму та Заходу з використанням інсинуацій [50].

Державна пропаганда є одним із ключових інструментів тоталітарних режимів, який використовується для маніпуляції свідомістю мас, підризу моральних цінностей та встановлення тотального контролю над суспільством. Особливо небезпечною є тоталітарна пропаганда для дітей та молоді, оскільки вона формує їх світогляд і підготовляє їх до життя в умовах тоталітаризму.

Найвпливовішими агентами пропаганди тоталітарної держави є партія, армія, громадські організації та різноманітні об'єднання, діяльність яких спрямована на посилення політики влади. У Радянському Союзі була сформована ціла інституційна система задля впливу на пересічних громадян від самого їх народження й впродовж усього життя. Виокремимо такі етапи ідеологічного впливу:

- участь у дитячих (жовтєнята, піонери), потім молодіжних (комсомол) організаціях;
- проходження військової служби;
- обов'язкова участь у підконтрольних владі громадських об'єднаннях (профспілки, різні добровільні товариства на кшталт «добровільне пожежне товариство»);

– членство в правлячій партії (КПРС).

У тоталітарних режимах держава надає пропагандистам безмежну владу, дозволяючи їм виходити за рамки своїх функцій і втручатися в усі сфери життя суспільства. Правляча партія, стоїть над законом і державними інституціями, розробляє офіційну ідеологію і за допомогою пропаганди мобілізує населення на підтримку своєї політики. Для цього в партійному апараті створюються спеціальні пропагандистські відділи, які займаються масовою маніпуляцією свідомістю людей.

У Радянському Союзі для пропагандистської діяльності були створені спеціальні партійні та державні органи: «Пропаганда і агітація», «Пропаганда та масова інформація», «ідеологічна та виховна робота», «освіта мас».

Використовуючи псевдо демократичні гасла, руйнуючи моральні норми, дискредитуючи усталені традиції, висміюючи чи караючи будь-які прояви особистої свободи, тим самим тоталітарна влада захопила контроль над суспільством. Життя в радянському суспільстві поступово позбавляло людей здатності мислити самостійно, висловлювати свою думку та захищати свої права. Маніпулятивна пропаганда, що прославляла насильство та нелюдські цінності, руйнувала основи людської моралі. Саме через цю систему тотального контролю та масових репресій Україна опинилася під владою більшовицького режиму.

В основі радянської пропаганди лежали ідеї марксизму-ленінізму, які служили ідеологічним обґрунтуванням тоталітарного режиму. Однак, крім ідеології, радянська пропаганда була також інструментом забезпечення інтересів правлячої партії та держави. Для досягнення своїх цілей радянська влада використовувала різноманітні методи маніпуляції свідомістю, такі як цензура, ідеологічна освіта, культ особистості та масові заходи.

Наведемо приклади:

– *пропагандистська акція* – це швидкоплинна інформаційна атака,

- спрямована на досягнення миттєвого результату;
- *пропагандистська кампанія* – це планомірна, довготривала інформаційна операція, яка включає в себе низку взаємопов'язаних пропагандистських заходів;
 - *політико-ідеологічна кампанія* – це всеохопна пропагандистська акція, яка охоплює всі сфери суспільного життя; це державний проект, спрямований на мобілізацію суспільства для досягнення політичних цілей;
 - *інформаційно-психологічні особливі операції (ІПСО)* – це цілеспрямовані дії, спрямовані на маніпулювання свідомістю людей за допомогою дезінформації, пропаганди та інших методів, що руйнують критичне мислення та емоційну стійкість; це підступні інформаційні атаки, які використовують психологічні прийоми для того, щоб викликати у людей негативні емоції, сіяти розбрат та дезорієнтацію. ІПСО також можна вважати елементом інформаційної війни.

Ідеологічні пропагандистські кампанії в СРСР охоплювали різні сфери суспільного життя, такі як наука, освіта, культура, мистецтво, спорт [26].

Мета пропагандистських кампаній полягала у збереженні та посиленні влади правлячої партії шляхом нав'язування суспільству єдиної, офіційної ідеології. Для цього використовувалися різноманітні методи, такі як фальсифікація історичних фактів, дискредитація наукових досліджень, переслідування опозиційних сил, введення цензури та створення атмосфери страху. В результаті цих дій було обмежено свободу слова та думки, а суспільство опинилося під тотальним контролем.

Як зазначено в посібнику «Тоталітарна пропаганда», «там, де панує тоталітарній чи авторитарній режим, пропаганда стає всеохопною та системною. Всі, без винятку, пропагандистські матеріали вибудовують єдину, цілісну, внутрішньо несуперечливу (для некритичного сприйняття) і при цьому досить просту для розуміння середньостатистичної людини

картину світу, вигідну для єдиного замовника і організатора – тоталітарної держави [66, с. 26].

Тоталітарна пропаганда руйнує особистість. Як зазначає І. Старченко, «Тоталітарна держава не може пильнувати кожного – але може вибудувати суспільство, де в кожного третього будуть руки в крові, кожен другий буде одночасно жертвою і катом, а кожен перший сам «пильнуватиме» себе». Тоталітарна система поглинає кожного так, щоб ніхто не відчував себе людиною, щоб відмовився від власного «Я» і при цьому почувався комфортно і щасливо» [63].

В умовах, коли освіта була однією із сфер радянської пропаганди, наукова й дидактична історія слугувала в цій сфері важливим інструментом пропаганди. Історична спадщина була важливим ресурсом для пропагандистських маніпуляцій. Для цього залучали такі методи, як-от: маніпуляція історичними фактами та пошук ворога; використання емоційних переживань людини, вибірковий чи односторонній підхід до аналізу певних історичних подій чи постатей, ревізіонізм історії, використання історії задля виправдання злочинних дій тощо.

1.2 Історія як інструмент політики та ідеології

Історія виконує кілька соціально значущих функцій. Зокрема, *пізнавальна* (інтелектуально-розвивальна) функція полягає у вивченні історичного шляху країн, народів в об'єктивно-істинному відображенні всіх явищ і процесів, що складають історію людства. Історія витягає з глибин забуття все нові й нові факти з життя наших предків, колишніх поколінь, зниклих культур і цивілізацій. Історія немовби повертає до життя те, що минуло, що колись уже відбулося, заново відкриваючи і реконструюючи його для сьогодення, сучасності. Науково-історичне дослідження дає друге дихання тому, що вже пройшло, завершило земний шлях і померло. Як

відзначає англійський філософ та історик Р. Дж. Коллінгвуд, завдяки історії, історичному пізнанню минуле не помирає, а живе в сьогоденні, служить сучасності.

Однією з найважливіших функцій історії є формування світогляду. Історія, будуючись на точному документуванні видатних подій і діячів минулого, створює фундамент для наукового розуміння суспільства. Науковий світогляд спирається на об'єктивну реальність, якою в історії є факти. Тільки комплексне вивчення всіх фактів дозволяє нам отримати об'єктивну картину минулого і зробити наукові висновки.

Історія має глибокий виховний вплив на людину. Вивчаючи історію свого народу і світу, ми формуємо почуття патріотизму, розуміємо свою роль у суспільстві і засвоюємо моральні цінності. Історія допомагає нам зрозуміти, як розвивалися людські суспільства, які випробування вони переживали і які уроки ми можемо винести з цього досвіду. Вивчаючи історію, ми вчимося мислити критично, аналізувати причини і наслідки історичних подій, а також оцінювати дії історичних діячів.

Історія відіграє важливу роль у формуванні політики. Аналізуючи історичні факти та виявляючи в них закономірності, історики допомагають політикам приймати обґрунтовані рішення. Завдяки знанням історії, ми можемо уникнути повторення помилок минулого і використовувати досвід попередніх поколінь для розвитку суспільства. Поєднання минулого, сьогодення і майбутнього в історичному дослідженні робить історію актуальним і необхідним знанням для кожної людини.

Отож, головне завдання історичної науки полягає в тому, що вона має служити практичним потребам людини, інтересам і цілям певних суспільних верств. Проте історичні знання можуть бути й інструментом маніпуляції суспільною свідомістю. За допомогою історії певні політичні сили можуть прогнозувати національні настрої з різних питань і, відповідно, впливати на перебіг подій.

З'ясуємо причини використання історії як засобу пропаганди та маніпуляції. Перш за все слід зазначити, що історія є специфічною наукою. Представники Баденської школи неокантіанства В. Віндельбандт та Г. Ріккерт відносили її до наук події. На відміну від наук закону, історія за методом пізнання є ідіографічною (індивідуалізуючою) наукою. Вона тлумачить те, що було лише одиничним і має особливе значення – цінність. Тому предмет історії ніколи не дорівнює самому собі, кожна нова доба створює собі нову історію. Отже, природа упередженості, необ'єктивності, перекручування історичного минулого складніша і багатогранніша, ніж це може здатися на перший погляд. Адже історія, як гуманітарна наука, має «людську забарвленість», тобто є знанням про людей, що створюється та перетворюється самими людьми, а отже несе на собі певний «тягар» людських цінностей та виявляє свою залежність як від окремих суб'єктів, що виступають творцями історії або її описувачами, так і від загального характеру культури відповідної епохи чи нації.

Можна зробити висновок, що історичне пізнання двічі суб'єктивоване: на першому рівні суб'єктивувалась історична дійсність певної епохи тими, хто створював історичні джерела, на другому рівні суб'єктивацію здійснює історик, який вивчає ці джерела.

Суб'єктивованістю історичного знання найповніше користується політична система через історичну освіту.

Історично освіта завжди була тісно пов'язана з державою. Влада розуміла, що освіта - це потужний інструмент для формування громадянської свідомості, передачі ідеології та цінностей, а також для підготовки кваліфікованих кадрів. Саме тому держава взяла на себе функцію фінансування та управління освітою. Це призвело до появи такого поняття, як «державна політика у сфері освіти», яка визначає цілі, завдання та напрямки розвитку освіти відповідно до державних інтересів.

Будучи складовою освіти, історія є потужним інструментом у руках

держави, який дозволяє формувати бажаний світогляд у молоді. Держава, через шкільну історію, має можливість впливати на історичну пам'ять суспільства та формувати національну ідентичність.

Крім того, історіописання, що є основою для шкільної історії, перебуває у залежності від політики з самого початку своєї появи. Тому у багатьох суспільствах політичні сили та впливові групи продовжують маніпулювати історичною наукою та шкільним курсом історії для досягнення своїх цілей.

Отже, у змісті шкільної історичної освіти відображено актуальний стан політики певного часу. Історія, не детермінована політикою, залишається теоретичним ідеалом, досягти якого на практиці не можливо.

Пропагандистсько-дидактична функція історичної науки та історичної дидактики отримала потужний імпульс в радянський період. Радянська історіографія, від якої вимагали «партійності», зобов'язана була постачати своїм читачам різноманітні уроки: уроки «класової безкомпромісності», «уроки радянського патріотизму» тощо – залежно від потреб режиму. Тобто, історія слугувала основою у формуванні ідеології.

Ідеологія – це система переконань, яка відбиває інтереси певних соціальних груп і слугує для обґрунтування їхніх дій. Вона є своєрідним інструментом боротьби за владу та вплив у суспільстві. Це своєрідна карта, за якою орієнтуються люди, приймаючи рішення і здійснюючи вибір. Вона формує світогляд, визначає цінності і мотивує до дії. Ідеологія є потужним інструментом соціального впливу, який об'єднує людей навколо спільних цінностей та цілей, надаючи їм відчуття приналежності до більшої спільноти.

Встановивши свою владу, більшовики намагалися використати будь-які засоби для її утримання. Історична наука та історична дидактика також стала важливим засобом для утвердження та зміцнення тоталітарного режиму. Перш за все радянська влада заборонила викладати історію у закладах вищої освіти «буржуазним» професорам, які не поділяли ідею щодо

класової боротьби як рушія історії. Історія зазнала втрат через вандалізм люмпен-пролетаріату та комісарів, які грабували музеї та знищували храми й історичні некрополі.

У 1920-х рр. головні напрями історичної науки визначав історик-революціонер Михайло Покровський. Він був причетний до закриття історичних факультетів, вилучення історичної літератури у школі та заміни історії суспільствознавством. Наукова школа Михайла Покровського згодом зазнала жорсткої критики з боку партійного керівництва і була оголошена антимарксистською та антиленінською. Книга «Російська історія у стислому викладі», яка користувалася великою популярністю, була заборонена і вилучена з бібліотек.

Потужною ідеологічною зброєю у наступні роки тоталітаризму став «Короткий курс історії ВКП(б)», який писали за безпосередньої участі Сталіна. Він був обов'язковим для вивчення у закладах вищої освіти. Упродовж 1938-1953 рр. «Короткий курс» було видано 301 раз тиражем понад 42 мільйони примірників 67 мовами. Вперше його переклад українською мовою було здійснено після «возз'єднання» – окупації радянськими військами Західної України. На теренах радянської України використовували російськомовні підручники, що сприяло зросійщенню українців.

Друга світова війна не поліпшила ситуацію в історичній науці. Натомість тривало нагнітання атмосфери страху серед істориків за допомогою сталінських методів. Наприклад, в історичній науці було припинено дискусію щодо норманської теорії походження Русі, позаяк її прихильників звинувачували в підіграванні фашистам. Можна стверджувати, що перемога СРСР у війні посилила великоросійську державницьку традицію у радянській історичній науці. Свідченням цього був патріотичний угар, спрямований на переслідування космополітів, до яких зараховували не лише інтернаціоналістів, але й тих, хто дав щонайменший привід сумніватись

у своїй відданості партії.

В умовах тоталітарного режиму історична наука зазнала жорстоких переслідувань. «Справа академіків» стала однією з перших ластівок великих політичних процесів, спрямованих проти інтелігенції. Історики, які відстоювали свою наукову незалежність, були звинувачені в контрреволюційній діяльності і зазнали репресій. В результаті цих подій контроль над академічною сферою перейшов безпосередньо до рук політичного керівництва, що призвело до ідеологізації історичної науки та підпорядкування її політичним цілям.

Українська історична наука також зазнала великих втрат. За підрахунками М. Кузьменка, у 1930-1933 роках переважна більшість репресованих українських науковців (майже 93%) представляли різні галузі історичної науки. Ці масштабні репресії призвели до значних втрат для української історичної науки, вилучення національної історичної літератури з наукового обігу та підміни об'єктивного вивчення історії ідеологічними догмами. Були змінені програми викладання історичних дисциплін у навчальних закладах, а також система підготовки науково-педагогічних кадрів, що призвело до деградації історичної освіти.

У період Великого терору 1937-1938 років історики стали однією з найбільш вразливих груп серед науковців. На них висували безпідставні звинувачення в контрреволюційній діяльності, що дозволяло засуджувати їх за відповідними статтями радянського кримінального кодексу. Особливо постраждали співробітники академічних інститутів історії, які займалися дослідженням питань української історії та культури. Ці репресії призвели до значних втрат для української історичної науки.

Як було заявлено у газеті «Комуніст» (орган ЦК КП(б)У) 5 жовтня 1937 р., в Інституті історії України, «націоналістична наволоччя напакостила відчутно. Вони робили все від них залежне, щоб історія України не побачила світу і в основах своїх була сфальсифікована».

За сфабрикованими органами НКВС справами «право-лівацької контрреволюційної організації на Україні» та «контрреволюційної троцькістсько-зінов'ївської терористичної організації в Україні» постраждала група українських істориків. Ці сфабриковані обвинувачення стали підставою для арештів, тортур та розстрілів представників української інтелігенції, зокрема, науковців, які займалися дослідженням історії України.

1937 рік став роком масових розстрілів української інтелігенції, зокрема істориків. Серед жертв сталінських репресій були перший директор Інституту історії України АН УРСР А. Сараджев та інші відомі науковці: старші наукові співробітники К. Гребенкін, В. Гуристримба, Г. Слюсаренко, Т. Скубицький та М. Трегубенко. Репресії торкнулися не лише науковців, а й їхніх родин, а також письменників, які займалися історичною тематикою. Зокрема, під незаконне переслідування потрапила історична романістка З. Тулуб. Наслідком цих подій стало значне погіршення становища в українській історичній науці та освіті. Як зазначав О. Довженко, страх перед репресіями відлякував молодь від вивчення історії, перетворюючи її на небезпечну справу: «ніхто не хотів вчитися на історичному факультеті. Посилали в примусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку і студенти знали..., що історія – це паспорт на загибель».

Найважливішими принципами історичної науки є науковість, що виключає використання неперевіреної інформації та фальсифікацій, а також об'єктивність, яка передбачає дистанціювання від особистих поглядів та політичної кон'юнктури. Історія, як наука про минуле, відіграє визначальну роль у формуванні ідентичності суспільства, оскільки вона дозволяє нам зрозуміти, звідки ми прийшли і ким ми є.

Саме тому характер уявлення українського суспільства про своє минуле радянська пропаганда використовувала як інструмент для численних маніпуляцій.

Пропаганда володіє різними способами маніпулювання історичною

свідомістю. Серед них – «поширення застарілих стереотипів, пряме підтасовування фактів, замовчування невігідної інформації, упередженість щодо інтерпретації фактів, навішування ярликів для компрометації історичних осіб» [57, с. 30].

Автори посібника «Тоталітарна пропаганда» [66, с. 32] визначають такі типові випадки зловживань і маніпуляцій пропагандою у сфері історії:

1) Пошук ворога: демонізація «інших». Шляхом висвітлення негативних сторінок історії окремих народів чи ідеологій, їхні представники штучно перетворюються на вічних ворогів. На окремих групах або націях часто звалюють всю вину за історичні негаразди, створюючи таким чином зручний образ ворога. Виділяючи негативні аспекти минулого певних груп, їх використовують як інструмент для політичної боротьби та маніпуляцій суспільною свідомістю.

2) Емоції: штучне підсилення емоційних реакцій на історичні події для досягнення певних цілей, як-от політичної мобілізації чи формування певного світогляду. Використання історії для викликання сильних почуттів – радості, гордості, страху чи ненависті – з метою впливу на думки та поведінку людей.

3) Культурне привласнення (англ. *cultural appropriation*): це без дозволу брати та використовувати елементи чужої культури, як-от символи, образи, історії, і видавати їх за свої власні. Це проблема, коли домінантна культура запозичує елементи меншинної культури, не визнаючи їхню цінність та історичний контекст.

4) Маніпуляції історичними фактами: вибіркового підходу до історичних подій, який дозволяє представити минуле в спотвореному, однобічному світлі, приховуючи важливі деталі та контекст; виділення та перебільшення певних аспектів минулого з метою досягнення політичних або ідеологічних цілей.

5) Націоналістичні наративи: створення ідеалізованого образу нації,

виокремлення її виключних чеснот та досягнень, ігноруючи негативні сторони її історії; вибіркоче використання історичних фактів для створення позитивного образу власної нації та негативного образу інших; використання історії як інструменту для мобілізації суспільства та виправдання політичних дій.

б) Ревізіонізм: свідоме спотворення історичних фактів з метою підтвердження певних ідеологічних тез або політичних інтересів; штучне створення хибної картини минулого шляхом вибіркового використання джерел, перебільшення або применшення ролі певних подій.

7) Створення історичних аналогій: штучне встановлення зв'язків між сучасними подіями та минулими, щоб підтвердити власну точку зору; зведення складних історичних явищ до простих аналогій, що дозволяє маніпулювати сприйняттям.

Посилаючись на ті чи інші історичні факти, події, проводячи певні аналогії, тоталітарний режим впливав чи спеціально формував суспільні настрої, виправдовував злочинні дії. Таким чином, в радянському (а згодом – в російському) тоталітарному суспільстві історія перестала бути наукою, а стала частиною ідеології й, відповідно, потужним інструментом пропаганди. Анексія історії спричинила у ХХІ ст. до анексії території.

Як зазначено у виданні «Ре-візія історії. Російська історична пропаганда та Україна», історія опинилася в центрі найновішої агресії Росії проти України. Щоб надати цій агресії сенс, щоб зробити її «зрозумілою» для певного кола людей, Кремль розповідає цим людям історії про історію. Так мертві стали керувати живими, а минуле – майбутнім. Бо для кожного акту агресії «підганявся» той чи інший історичний наратив: мовляв, ось вони, наші «права» [51, с. 4].

Сучасна російська історична пропаганда дуже витончена і складна. Легше було б її розпізнати та спростувати, якби вона зводилася лише до дезінформації чи фейків. Натомість вона використовує «суміш фактів і

вигадок, знань і маніпуляцій». За допомогою спрощених і однозначних тез, часто підкріплених сильними емоціями, російська історична пропаганда намагається утвердити власний наратив за допомогою знецінення наративу опонента. Російська візія історії ґрунтується на повному запереченні українських, а також європейських спроб показати складність історичних процесів.

Наприклад, незаконна анексія Криму виправдана дуже простим аргументом: «Крим, як святиня російського християнства, ісконно був російським». Також доступно для російського обивателя виправдана агресія на Донбасі: «Донбас опинився в межах України «випадково»; там живуть винятково «російськомовні», яких от-от прийдуть знищувати українські «нацисти», бо всі українці – «нацисти». Наміри щодо захоплення Одеси чи Харкова історична пропаганда обґрунтовує тим, що ці території стали українськими завдяки російським царям і що від XVIII ст. на цих землях існує якась міфічна «Новоросія».

РОЗДІЛ 2

ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІІ ПРОПАГАНДИСТСЬКО-ДИДАКТИЧНОЇ ФУНКЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В РАДЯНСЬКІЙ ШКОЛІ

2.1 Історична освіта в радянській Україні: ретроспективний аналіз

В умовах тоталітарного режиму радянська освіта була тісно пов'язана з політикою. Навчальні заклади виконували роль інструменту для ідеологічної обробки молоді, формуючи у студентів і учнів комуністичну свідомість. Мета такої освіти полягала у вихованні «нової людини», лояльного громадянина соціалістичної держави, готового служити інтересам комуністичної партії.

Школи Української РСР функціонували в рамках єдиної, централізованої освітньої системи СРСР. Це означало, що всі навчальні заклади республіки були зобов'язані дотримуватися однакових, загальносоюзних стандартів. Єдині освітні програми, підручники та методики навчання визначалися на союзному рівні і були обов'язковими для всіх шкіл. Такий підхід забезпечував ідеологічну єдність освіти та сприяв формуванню радянської людини. Однак, він також обмежував розвиток індивідуальних освітніх ініціатив та різноманітність навчальних програм.

Шкільна освіта в Українській РСР була інструментом для формування покоління людей, лояльних до радянської ідеології. Діти постійно перебували під впливом пропаганди, яка мала на меті знеособити їх, позбавити критичного мислення та перетворити на безвольних виконавців. Старанність, послух та відданість ідеології були основними якостями, які виховувалися в школі. Такий підхід до освіти призводив до втрати індивідуальності, творчих здібностей та критичного мислення учнів. Діти ставали гвинтиками великої ідеологічної машини, втрачаючи власну думку. Школа готувала не мислителів, а виконавців. Ідеологічна обробка в школі

мала на меті створити однорідне суспільство.

Таким чином у тоталітарній державі освіта перетворювалась на «пастку» для мислячих, креативних, самобутніх педагогів та дітей [66, с. 33].

На основі ретроспективного аналізу з'ясуємо особливості становлення історичної освіти в радянській Україні.

Внаслідок поразки національно-демократичної революції у 1919-1920 рр. в Україні утвердилась радянська влада. Реформу в галузі освіти більшовицький уряд почав здійснювати ще в період громадянської війни.

Наприкінці 1919 року в Україні було ініційовано процес реформування системи підготовки вчителів. Головною метою цієї реформи було створення нової системи педагогічної освіти, яка б відповідала завданням комуністичного будівництва. У липні 1920 року було прийнято відповідну постанову, яка передбачала радикальну перебудову вчительських інститутів, семінарій та інших педагогічних закладів. Ця реформа була спрямована на соціальне перетворення школи та підпорядкування її завданням комуністичного виховання молодого покоління.

Підхід до навчання у школі базувався на тому, що діти – це майбутні члени комуністичного суспільства. Виховання й освіта мали стати зброєю диктатури пролетаріату для знищення класового суспільства і створення нового, виконувати функції провідника принципів комунізму та ідейно-організуючого впливу пролетаріату на напівпролетарські й непролетарські прошарки населення з метою виховання будівників комуністичного суспільства [25, с. 3].

Будівництво нової школи більшовицька влада розпочинала із заперечення практично всіх елементів дореволюційної школи: предметної системи викладання, використання підручників та домашніх завдань, а також бальної системи оцінювання навчальних досягнень здобувачів освіти.

У галузі шкільної освіти в ці роки відбувалися суцільні трансформації: спочатку була запропонована 9-річна єдина трудова школа з двох ступенів

(5+4), у 1920 р. основою радянської школи була визнана 7-річка, що складалася з двох ступенів (4+3); в 1922 р. було поновлено 9-річку (4+5). У 1923 р. школи-семирічки перетворилися на школи селянської молоді (ШСМ), школи робітничої молоді (ШРМ) та фабрично-заводські семирічки (ФЗС) стали професіоналізованими навчальними закладами, що було зумовлено потребою робочих рук у роки непу.

З 1921 р. методичними питаннями навчального процесу опікувалась Державна вчена рада (Государственный ученый совет – ГУС), очолювана Н. Крупською, яка запропонувала не предметну, а комплексну побудову шкільних програм (тематичний розподіл матеріалу за такими складниками: («природа», «праця», «суспільство»).

Отже, історія, як окремий предмет, була витіснена з програми. Можна виокремити кілька причин такого ставлення до історії, серед яких – заперечення предметної системи навчання; ставлення більшовиків до минулого як до «ночі людського напівіснування»; побоювання небажаного для влади виховного ефекту уроків історії, які проводитимуть учителі, що проявляли масову апатію до нової влади. Як зазначав В. Шульгін, «Наш підліток повинен знати сучасність. Не допотопна історія, не допотопне природознавство... не допотопний учитель нам потрібні. Ні, нам потрібен вчитель і учень, який знає сучасність...» [64].

Історична освіта здійснювалася через суспільствознавчий складник, завданням якого було вивчення сучасності: школярі повинні були розуміти завдання соціалістичного будівництва у радянській країні, з дитинства усвідомлювати, що на цьому шляху буде багато перешкод, а, отже, потрібно бути готовим брати участь у доланні цих перешкод разом із робітничим класом та селянством.

Курс суспільствознавства складався з семи тем: обмін між містом і селом; обробна промисловість; сільськогосподарська промисловість; історія революційного руху; світове господарство й імперіалізм; імперіалістична

війна і революція в Росії та в Україні; радянська влада та радянське будівництво [31, с. 238].

Існували також такі окремі тематичні курси, як-от: історія праці, історія соціалізму, історія культури тощо. Роль історії в курсі суспільствознавства була незначною. Учні вивчали історію епізодично, засвоюючи кілька сюжетів минулого, основним стрижнем яких була класова боротьба. Наприклад, на курсі шостого року навчання учні знайомилися з промисловим переворотом, Французькою революцією, робітничим рухом середини ХІХ ст. та подіями 1905 року. Тобто історія зводилася до історії класової боротьби. У ній не було місця історії Сходу, Стародавньої Греції та Римської імперії. Випадала також історія Середньовіччя, у тому числі – історія Русі, а також Реформація та епоха Відродження.

Вчителі, які викладали суспільствознавство, повинні були балансувати між політграмотністю й агітацією та належним рівнем навчання історії. Більшість учителів не впоралися з цим завданням. Тому результатом пошуку «золотої середини» була вражаюча історична малограмотність учнів шкіл другого ступеня, про що писала педагогічна преса та відзначали численні інспекції.

Після тривалих дискусій науковців в кінці 1928 – на початку 1929 р. в закладах освіти було відновлено систематичний курс історії. У 1934 році було прийнято постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах СРСР».

Слід зазначити, що впродовж 1920-х рр. в освітній галузі здійснювалися експерименти, навіть застосовувався зарубіжний досвід, а також продовжувалися пошуки нових форм і методів організації навчально-виховного процесу.

На початку 1930-х років в освіті Радянського Союзу відбулися значні зміни: була створена єдина система освіти, яка передбачала централізоване управління, чіткі навчальні плани та програми, а також обов'язкове

використання єдиних підручників. Ці зміни були спрямовані на забезпечення більшої стабільності та послідовності в навчальному процесі, а також на посилення ідеологічного впливу на молодь.

Насправді ж ці контрреформи були спрямовані на політизацію та ідеологізацію дітей, виховання їх в дусі радянської винятковості, ненависті до всього «буржуазного», перетворення державної радянської ідеології та її носіїв в богів. В умовах монопартійної системи влади й монопольного панування державного сектора через освіту проводилася абсолютна ідеологізація духовної сфери. У цей час вже склалася обов'язкова схема функціонування суспільних наук як суто радянських на засадах партійності та класовості.

У навчально-виховному процесі 1930-х років утвердилася авторитарна система, для якої був потрібен учитель як взірцевий виконавець, що уміє впливати на учнів, насаджувати в їх свідомості ідеологічні догми, готувати сумлінних службовців.

Для забезпечення ідеологічної єдності в освітньому процесі партійні органи надали вчителю нові функції. Відтепер вчитель мав не лише передавати учням знання, але й виступати активним пропагандистом комуністичних ідей, виховуючи молодь у дусі лояльності до партії та радянської влади.

Хоча кількість годин на вивчення гуманітарних дисциплін в педагогічних закладах була скорочена, основною метою підготовки вчителів залишалось формування лояльних кадрів, які б беззаперечно виконували вказівки партії. Педагогічна діяльність була жорстко регламентована нормативними документами, що обмежували свободу викладача, визначали зміст навчального матеріалу та методи його подачі. Таким чином, вчитель перетворювався на виконавця, позбавленого можливості для творчого підходу до своєї роботи.

Головним складником змісту історичної освіти впродовж існування

радянської держави була її політико-ідеологічна спрямованість. Історична дидактика мала забезпечувати формування соціально придатної людини. Історична наука відображала історичний процес з позицій єдино правильного (формаційного) підходу. Інші підходи визнавались шкідливими і ненауковими.

Так, академік О. Тюменєв звинувачував представників баденської школи неокантіанства В. Віндельбанда і Г. Ріккєрта в підпорядкуванні історії – філософії, перетворенні історичної науки в служницю ідеалістичної філософії. Спроби істориків (філософів історії) створювати систему цінностей було названо «задачею відшукування квадратури кола, перетворення історії в надісторію». Філософія історії була звинувачена академіком і в інших «гріхах»: в «остаточному відриві теорії від практики», в «перетворенні історії в галузь чистого споглядання», в «крайньому суб'єктивізмі» [11, с. 58].

З початку 1930-х років історична наука в СРСР зазнала значних змін. Вона була підпорядкована спрощеному марксизму, який віддавав перевагу економічним факторам як основному рушію історичного розвитку. Цей підхід, поєднаний з елементами позитивізму, призвів до спрощення складних історичних процесів і уявлення про них як про механістичний рух, зумовлений чітко визначеними законами. Історики все частіше розглядали історичні події як результат однозначної детермінації, ігноруючи роль випадковості, індивідуальних дій та інших чинників.

Відповідно до цієї методології, історичні події розглядалися як ланцюг причинно-наслідкових зв'язків, який можна однозначно відтворити. Інтерпретації історичних фактів вважалися другорядними, а історичне знання подавалося як об'єктивна істина. Такий підхід до історії служив інструментом ідеологічної обробки мас, сприяючи формуванню унітарного світогляду, що відповідав потребам тоталітарного режиму.

У період розвитку України за умов десталінізації (1956-1964 рр.) та в

період загострення загальної кризи радянської системи (1965-1985 рр.). освіта перебувала в стані постійного експерименту. Проте історична освіта мала, як і в попередні роки, ідейно-політичне спрямування. Протягом десятиріч, як зазначає О. Савченко, у радянській педагогіці і в шкільній практиці відбувалась, як правило, пряма трансляція ідеологічних цілей у навчально-виховний процес, а проробка категорій цінностей на педагогічному рівні мала вигляд імперативних вказівок [54, с. 23].

Формування особистості молодого людини велося в заданому напрямку, що зумовлювало здобуття історичної освіти у відриві від традицій вітчизняної історії та методики, від світової науки. Вважаючи освіту частиною своєї ідеологічної системи, партійні органи визначали характер світоглядного спрямування навчально-виховного процесу, слідували за тим, щоб світоглядний потенціал основ наук використовувався для формування лише марксистських поглядів. Підручники з суспільних дисциплін, що використовувалися у навчальному процесі, успадкували структуру, схеми та логіку сталінського "Короткого курсу історії ВКП(б)". Це призводило до спрощення складних історичних процесів, подання їх як однозначної лінійної послідовності подій. Такий підхід не сприяв розвитку діалектичного, наукового розуміння історії, не дозволяв учням побачити різноманітність історичних шляхів та альтернативні варіанти розвитку подій.

Зокрема, підручник «Суспільствознавство» був далекий від наукової об'єктивності. Наповнений догматичними твердженнями, які вимагали заучування напам'ять, він не стимулював розвиток критичного мислення учнів. Такий підхід до викладання гуманітарних наук призводив до формального заучування матеріалу без розуміння його суті. Внаслідок цього, у багатьох учнів та студентів формувалося негативне ставлення до гуманітарних знань, оскільки вони сприймали їх як сукупність догм, які необхідно зазубрити.

Виклад фактичного матеріалу створював враження певної приреченості

суспільних явищ, що виключало вибір, породжуючи таким чином переконаність в безумовності тих чи інших ідеологічних постулатів, які не відображали реальну дійсність [3, с. 7].

Формаційний підхід, що лежав в основі історичної освіти, виявлявся у декількох аспектах. По-перше, історія розглядалася як послідовна зміна формацій, а революції вважалися основним рушієм цього процесу. По-друге, відбір фактичного матеріалу здійснювався таким чином, щоб чітко продемонструвати дію марксистських законів розвитку суспільства. Такий підхід до викладання історії мав на меті сформулювати у здобувачів освіти детерміністичне уявлення про історичний процес і забезпечити ідеологічну єдність.

Такий підхід, як зазначає К. Баханов, породжував низку методологічних та методичних наслідків: надмірна увага до економічної історії та пропаганда ідеї економічного детермінізму, підкреслення залежності життя суспільства від стану економічного розвитку; перебільшення значення різноманітних соціальних рухів, навмисне виділення навіть незначних виступів представників пригнобленого класу, подання масових селянських виступів як селянських війн, приписування економічним заворушенням політичного забарвлення; пониження і замовчування ролі національних рухів, акцентування уваги переважно на їхніх соціальних аспектах та спрямованості на боротьбі проти пануючого класу; виправдання насильства і замовчування справжніх наслідків боротьби пригноблених мас за своє визволення; навмисне підкреслювання негативних і замовчування позитивних рис політичних діячів минулого; нехтування окремою особистістю в історії з її запитами, потребами, побутовими проблемами, духовним світом на користь абстрактних категорій, на зразок «народні маси», «пригнічені класи» тощо; другорядне ставлення до питань культури і духовного розвитку людства; погляд на релігію і церкву як на знаряддя зміцнення пануючого суспільного ладу [4, с. 10].

Формаційний підхід визначав коло ключових понять, які мали забезпечити засвоєння марксистської концепції історичного розвитку. До таких понять належали класи, класова боротьба, диктатура пролетаріату, експлуатація та інші. За допомогою цих понять учні мали засвоїти закономірності історичного розвитку, зрозуміти рушійні сили суспільних змін та роль класової боротьби в історії.

Навчальний матеріал подавався з чітко виражених партійно-класових позицій. Це проявлялося не лише у прямих оцінках і висновках щодо історичних подій, а й у тонких нюансах, створених за допомогою художніх засобів. Епітети, порівняння та інші літературні прийоми використовувалися для того, щоб викликати у читача певні емоції та асоціації, пов'язані з об'єктом опису, і таким чином сформувати потрібне ідеологічне ставлення до нього.

Для підтвердження закономірностей історичного розвитку, сформульованих у підручниках, відбирався певний комплекс історичних джерел. При цьому обов'язковою умовою було використання робіт класиків марксизму-ленінізму. Ці роботи служили теоретичною основою для аналізу джерел, і їхні положення мали бути підтвержені або проілюстровані на конкретних історичних прикладах. Учні та студенти мали не лише знайомитися з цими роботами, а й активно їх використовувати, цитуючи, конспектуючи та посилаючись на думки класиків.

На негативні наслідки політизованої історичної науки й освіти у радянські часи вказують В. Андрущенко та М. Михальченко, зазначаючи, що «історичне пізнання, як і викладання історії в школі та вузі в повоєнний період виявилися спотвореними, а соціально-історична пам'ять — деформованою. Вони були підпорядковані вихованню активних будівників комунізму. Історичний процес трактувався здебільшого лише як прямолінійна зміна суспільно-економічних формацій. Це поступово призвело до його соціологізації, схематизації, безособовості, до скорочення живого,

образного матеріалу та його денаціоналізації» [1, с.307].

Ігнорування та спрощена трактовка філософії історії в радянській Україні свідчать про використання суспільствознавства для підтримки тоталітарного режиму. Філософію історії, як світоглядне утворення та галузь наукового пізнання, відкидали як недонаукову спекуляцію. Це призводило до того, що формування образу історії як компоненти світогляду особистості відбувалося виключно в рамках офіційної ідеології, яка пропонувала спрощені та ідеологізовані уявлення про історичний процес.

В радянській історіографії питання про сенс історії, як правило, не обговорювалося. Ідея комуністичного устрою, що базувалася на марксистсько-ленінській теорії, виступала як самоочевидний і кінцевий сенс історичного розвитку. Формаційний підхід, що лежав в основі радянської історіографії, постулював неминучість переходу від одного суспільного ладу до іншого, кульмінацією якого мав стати комунізм. Таким чином, будь-які роздуми про інші можливі сенси історичного розвитку вважалися зайвими та ідеологічно шкідливими.

У радянській ідеології сенс історії переносився з минулого і теперішнього в майбутнє, в ідеальну комуністичну модель суспільства. Така проекція сенсу життя на невизначене майбутнє дозволяла виправдовувати будь-які труднощі сьогодення, оскільки вони розглядалися як тимчасові і необхідні для досягнення великої мети. Таким чином, світогляд індивіда був підпорядкований колективним цілям і втрачав свою індивідуальність.

В ідеологічній доктрині того часу існувало своєрідне розуміння історичного процесу. Минуле, теперішнє і майбутнє не розглядалися як рівноправні категорії. Теперішнє, як правило, втрачало свою самостійну цінність і розглядалося лише як перехідний період на шляху до ідеального майбутнього. Зв'язок між минулим і теперішнім визначався не стільки об'єктивними історичними закономірностями, скільки ідеологічними догмами про необхідність руху до комуністичного суспільства.

Багато історичних фактів свідомо перекручувалися або приховувалися, щоб підтвердити офіційну ідеологію. Таке спотворення минулого суттєво впливало на формування світогляду людей, особливо молоді, яка навчалася в радянських школах і університетах. Есхатологічно-прогресистська ідеологія, що домінувала в СРСР, визначала зміст навчальних програм з гуманітарних дисциплін. Історичні події інтерпретувалися таким чином, щоб підкреслити неминучість комуністичного майбутнього і виправдати дії радянської влади.

Радянське суспільствознавство здійснювало масове знеособлення історичного процесу. Індивідуальна людина з її унікальним світоглядом, вірою та моральними цінностями була виключена з поля зору дослідників. Історія розглядалася як сума великих соціальних процесів, а не як сукупність людських долі. Такий підхід позбавляв історію багатогранності та глибини, перетворюючи її на суху констатацію фактів, що слугувала ідеологічним цілям.

Радянська історіографія зазвичай зображувала робітника як безпосереднього виробника, який стоїть біля верстата або плуга. Такий підхід дозволяв підкреслити роль матеріального виробництва в історичному процесі, але водночас позбавляв історію багатогранності. Історики рідко замислювалися над тим, що думали і відчували реальні люди, які творили історію. Їхні погляди, вірування та почуття вважалися другорядними порівняно з класовою боротьбою. Цей підхід знайшов своє відображення в підручниках і посібниках з історії, де людина часто зводилася до абстрактного носія класових інтересів.

Отож, протягом семи десятиліть радянської влади історична освіта була жорстко ідеологізована. Вона базувалася на догматичному тлумаченні марксистської теорії, яке виключало будь-які інші підходи до вивчення історії. Викладачі були змушені дотримуватися офіційної лінії, не маючи можливості представити студентам різноманітні точки зору та інтерпретації історичних подій. Такий підхід не сприяв розвитку критичного мислення та

формуванню власної оцінки історичних процесів у молоді.

Важливим питанням історичної освіти в радянській Україні є вивчення української історії. У 1965 р. в СРСР було видано постанову «Про зміну порядку викладання історії в школах», згідно з якою у шкільній історичній освіті запроваджувався лінійний принцип навчання. Курс історії СРСР розрахований був на 7-10 класи. Паралельний курс нової та новітньої історії вивчався у 8-10 класах. Також було запроваджено вивчення історії союзних республік.

Проте в умовах тоталітаризму історична освіта в Українській РСР зазнала негативного впливу «інтернаціоналізації» (а в дійсності – зросійщення). Так, у 1970-ті рр. дисципліну «Історія СРСР і УРСР» було замінено на «Історію СРСР». На багато років викладання історії УРСР фактично було припинено, а отже, підручники та посібники не видавалися. Вчителі історії чинили на власний розсуд: або через відсутність навчальних годин перевантажували учнів додатковим місцевим матеріалом, або взагалі відмовлялися від українознавства.

Лише у квітні 1984 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у своїй спільній постанові ухвалили «упорядкувати викладання історії союзної республіки», що призвело до відновлення видання підручників та посібників з історії УРСР. Але, як зазначає А. Зякун, «реальних змін у викладанні історії до кінця 80-х років так і не сталося» [21, с. 35]. Більше того – в умовах «перебудови» збереглася тенденція на скорочення матеріалів з історії України при вивченні історії: навчальна програма для шкіл на 1986-1987 навчальний рік рекомендувала «більш економний відбір важливих фактів, специфічних для історії республіки» [21, с. 35].

Українознавство відтворювало ідеологічні міркування авторів програм, підручників і методичних посібників, які прикрашали реальні історичні факти, тим самим нав'язуючи учням однобічні оцінки, що відповідали вузькопартійним інтересам.

Напередодні розпаду СРСР (1989-1990 н.р.) історія Української РСР стала обов'язковим шкільним предметом. На її вивчення було виділено у 8 та 11 класах по одній годині на тиждень. Проте, у зв'язку з відсутністю окремої програми, історія Української РСР, як і раніше, продовжувала вивчатися разом із загальним курсом історії СРСР.

У квітні 1990 р. Міністерство народної освіти направило лист «Про випускний екзамен з історії СРСР та суспільствознавства в середніх загальноосвітніх школах і профтехучилищах республіки в 1989/90 навчальному році», де було сформульовано основні питання-проблеми, на які слід звернути увагу учнів під час підготовки до екзамену. Усього було сформульовано 23 проблеми, з них 14 – були пов'язані з історією України.

2.2 Маніпулятивний потенціал радянських підручників історії

Історичні знання творять науковці. Натомість читає і вивчає історію усе суспільство. Для великої кількості людей єдиним джерелом історичних знань є шкільний підручник історії, який більше впливає на суспільство, ніж праці науковців. Шкільний підручник несе в собі подвійну інформацію: змістову (бо є масовим інформативним джерелом про формування, розвиток і взаємовпливи різних історичних процесів) та ідейно-політичну [68, с. 16].

Як зазначає Н. Яковенко, «від підручника, на відміну від дослідницької історії, ми не чекаємо ні відкриттів, ні скептичних ревізій. Його функція – представити «від імені науки» певний компілятивний згусток знань, потрібних молодій людині для референтного ототожнення себе з країною, в якій вона живе, та зі спільнотою, до якої вона належить» [68, с. 8].

Реалізацію пропагандистської функції історичної освіти могли забезпечити шкільні підручники, які містили відсепарований матеріал, що був спрямований на формування відповідних якостей радянського школяра.

На початку більшовицького панування у сфері освіти навчальним

посібником марксистського курсу історії слугувала праця М. Покровського «Російська історія у самому стислому нарисі», перші дві частини якої були видані у 1920 р. Вони охоплювали історичний період з найдавніших часів до кінця XIX ст. Глава радянського уряду В. Ленін високо оцінив працю історика та порекомендував доповнити її хронологічним вказівником. Книга користувалася авторитетом серед шкільних учителів, позаяк написана була зрозумілою і доступною мовою. Однак, зміст книги був розрахований на читача, який добре знайомий з історією. Шкільний учитель не міг простежити послідовного викладу хронологічно визначених основних етапів історії. Автор демонструє власне трактування причин, сутності та наслідків історичних явищ та процесів. Мало користи для вчителя історії давала інформація про історичні постаті, згадка про які слугувала автору ілюстрацією певної думки, але жодної історичної довідки про них не надавалося. Натомість важливе місце у книзі відведено народним повстанням, за трактуванням М. Покровського, «революціям».

Через кілька років використання «Російської історії у самому стислому нарисі» з методичних міркувань стало зрозуміло її неефективність для роботи в школі. Як вважала М. Нечкіна, «зазвичай роль підручника насильно нав'язується видатній книзі М. Покровського... але ціль її – загальна схема вітчизняної історії, загальне марксистське окреслення її етапів. Щоб глибоко засвоїти матеріал, необхідні знання фактологічної історії. Ця робота не може замінити підручник, та М. Покровський і не мав цілі написати підручник» [59, с. 126-127]. Але через відсутність якісної заміни книгу М. Покровського продовжували використовувати в закладах освіти до першої половини 1930-х рр. Довелося також залучати в навчальний процес підручники політично «чужих» авторів: Р. Віппера, який у 1924 р. емігрував до Латвії, меншовика М. Рожкова, якого влада змушувала примусово покинути радянську Росію.

На початку 1930-х рр. невтішні наслідки впровадження «комплексного

методу» в школі, а також позиція вчителів змусили радянських науковців та педагогів повернутися до повноцінного систематичного курсу історії.

На початку 1930-х рр. за вказівкою Й. Сталіна науковці взялися до написання підручників з історії СРСР на основі марксистсько-ленінської концепції боротьби класів. У радянський час партійне та державне керівництво надавало величезного значення змістові підручників, який змінювали зі зміною політичної ситуації в країні від генсека до генсека. Підручники перевидавалися кожного року з незначними змінами, які зазвичай торкалися оцінки біжучої ситуації, пов'язаної зі зміною генсека.

У радянських підручниках 1960 – 1980-х рр. можна простежити кілька ключових конструкцій.

По-перше, головним двигуном історичного розвитку вважається класова боротьба, через призму якої й сприймається історія. Класова боротьба пронизує зміст усіх підручників, включно зі стародавнім світом. Оцінка суб'єктів історії були чітко визначені: правлячі класи завжди отримували негативну характеристику. Навіть під час боротьби з іноземною навалюю вони були зображені як зрадники.

По-друге, в історичних дослідженнях дореволюційної Росії переважала тенденція до ідеалізації минулого, зображення його як періоду безперервних страждань трудящих мас і морального розкладу правлячих кіл. Будь-які позитивні явища в дореволюційному суспільстві розглядалися як винятки, що лише підтверджували загальну картину соціальної несправедливості та експлуатації.

Гнітюча дореволюційна «картинка» у підручнику виконувала пропагандистську функцію, позаяк важкі випробування, що випали на долю попередніх поколінь, створювали необхідний психологічний та аксіологічний контраст із сьогоденним радянським щасливим днем й формували почуття впевненості у завтрашньому дні.

По-третє, авторам підручників доводилося балансувати, пропагуючи

дві взаємовиключні ідеї: з одного боку – це патріотизм та гордість за героїчне минуле предків, а з іншого – класове обурення щодо експлуататорського характеру Російської держави. Насправді, в умовах радянського колоніалізму «героїчне» минуле росії – це була історія завоювань та історія воєн з іншими державами за поділ територій та сфер впливу (Вітчизняна війна 1812 р., російсько-турецька війна 1877-1878 рр., російсько-японська війна 1904-1905 рр., Перша світова війна, Друга світова війна).

У підручниках з історії СРСР домінувала ідея історичної місії російського народу та росії, яка «допомогла Західній Європі уникнути страшного руйнування» від монголо-татар, перемогла Наполеона I у Вітчизняній війні 1812 р. та Гітлера у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. Об'єктом гордості усіх громадян СРСР мали бути також успіхи у освоєнні космосу, російська література, балет, музика, живопис.

На змісті навчальної літератури з історії позначилося панування ідеології, партійний диктат адміністративно-командної системи, жорстка централізація наукових досліджень в історіографічній царині. У радянській школі використовувалися безальтернативні уніфіковані за змістом підручники, які створювалися у Москві. Зміст підручників, який погоджувався у Москві на вищому рівні (у відділі науки ЦК КПРС), відображав перманентне конструювання образу ворога, класовий підхід і штучну деперсоналізацію історії.

Підручники з історії Української РСР писалися у Києві. Проте великого значення вони не мали, бо використовувалися як додаткові до курсу історії СРСР, оскільки окремого курсу історії України не було. Як повідомляє А. Зякун, «починаючи з 1962 р., в Україні було два підручники з історії Української РСР: для 7-8 та 9-10 класів середньої школи (автори: В. Дядиченко, Ф. Спицький). Перший із них із 1962 по 1975 рр. витримав 9 видань, другий із 1969 по 1974 рр. – вісім видань. Щоправда, існували два додаткові посібники – книга для читання та хрестоматія» [21, с. 3].

Історик С. Білокінь так оцінює підручник з історії України: «Шкільний підручник з історії України було побудовано таким чином, щоб нічого доброго про свій народ юнак чи дівчина з нього не могли довідатися [6]. Замість того, щоб моделювати історію власного народу, підручник надалі закріплює ідею спільної (комуністичної) ідеології, пріоритети зовнішньої політики СРСР, що сприяло формуванню психології обложеної ворогами фортеці. В описах української історії закріпилися ярлики на кшталт «іноземні загарбники», «іноземні поневолювачі», «жорстокі завойовники», «окупанти» тощо.

Особливістю радянських підручників історії було те, що соціальний портрет українського суспільства представлено як «громаду в сіряках». Тобто підручник історії тиражував модель народницької ідеології XIX ст., яка завдяки радянським історикам відображала історію української нації як історію українських низів. Згідно з концепцією невпинного погіршення становища трудящих, для радянського школяра зі сторінок підручника деміургом історії виступають «широкі народні маси», «експлуатовані класи», «пригноблені селяни й міщани». Як пише Н. Яковенко, саме вони «влаштовують «селянські» та «селянсько-козацькі повстання», формують «селянсько-козацьку армію» провадять «антифеодальну» чи «національно-визвольну» боротьбу, гуртом опираються «полонізації й окатоличенню», «колоніальному гніту» [68, с. 10]. За допомогою такого соціального портрета українського суспільства у свідомості радянського школяра формувалося ототожнення себе зі знедоленими масами.

У змісті підручників не згадувалося про демографічну катастрофу, про господарське спустошення територій під час соціальних катаклізмів. Будь-яке насильство (наприклад, уманська різанина 1768 р.) на сторінках підручника схвалюється та виправдовується «тяжкими формами гноблення» чи метою «звільнити свій народ від кріпацтва і захистити православну віру».

У підручнику історії був застосований соціологічно-структурно-

описовий підхід до компонування фактів та подій. Особливо він простежується в оповідях про соціальні негаразди та «погіршення становища трудящих».

Сповідуючи апологію народних бунтів, революцій і підпільної діяльності в описах соціальних катаклізмів, підручник історії знаходить моральне виправдання будь-яким діям «знедолених», у такий спосіб схвалює анархічну, асоціальну моделі поведінки та пропагує насильство як єдиний спосіб розв'язання соціальних суперечностей. На його сторінках зазвичай історія тлумачилась з перспективи борців за «правильну» (комуністичну) ідею, що цілком вкладалося в річище радянської пропаганди.

Шкільний підручник історії відображав імперсько-колоніальні міфи радянської історіографії. Для підтвердження цієї тези достатньо проаналізувати зміст таких підручників, як-от: «Історія СРСР» (автори: Б. Рибаків, А. Сахаров, О. Преображенський, В. Краснобаєв, рік видання - 1986); «Історія Української РСР» (автор Сарбей, рік видання – 1987). Слід зазначити, що обидва підручники були видані в період, коли в СРСР здійснювалася так звана «перебудова», і українські історики намагалися очистити історіографічний простір від радянських міфів.

Зокрема, в підручнику «Історія СРСР» для 7 класу просувається наратив, згідно з яким «Від Київської Русі йде безперервна тисячолітня лінія історичного розвитку до Московської Русі XV – XVII ст., до російської імперії XVIII – початку XX ст. і через Велику Жовтневу революцію – до нашого Союзу Радянських Соціалістичних Республік, у якому найбільша його частина – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка, а також Білорусія зберегли найдавніше ймення Русі» [52, с. 33].

На цьому наративі виховувалися цілі покоління «радянських людей», а після 1991 року – громадяни російської федерації. Під час російсько-української війни ця теза стала одним із важливих наративів російської історичної пропаганди, який служить основою для заперечення України як

самостійної суверенної держави. Адже, на думку рашистських пропагандистів, Україна завжди була частиною «руського міра» в різних формах державності: Київська Русь / Московське царство / Російська імперія / СРСР. Звідси – висновки про те, що Україна – це «окраїна» росії та її «невдала тінь», що «украинцев, как нации, не существует», що росія – справжня наступниця Київської Русі.

У підручнику другої половини 1980- х рр., як і в попередні десятиліття, радянський період окреслюється в рамках утвердження комуністичного режиму через історію партійних комітетів та політики Москви. Натомість історія про українську державність зводиться до інформації про діяльність «буржуазно-націоналістичних верховод» в Центральній раді та «озвірилих націоналістичних банд» [56].

Перш за все, розглянемо, як у зазначеному підручнику відображено міф про українську державність як радянську спадщину, що є творінням «жовтневої революції» в росії. Автори підручника легітимізують лише радянську державність у результаті проголошення 25 грудня 1917 р. України Радянською республікою Першим Всеукраїнським з'їздом Рад. Розповідаючи про підтримку України російським радянським урядом, про поширення на її території чинності декретів Раднаркому, шкільний підручник, як комуністичний агітпроп, пропагує наратив про те, що «вперше за багатовікову історію України влада тут перейшла до трудящих – робітників і селян при керівній ролі робітничого класу на чолі з його авангардом – Комуністичною партією» [56, с. 46].

Три спроби окупації України червоною армією в підручнику зображені як допомога радянської росії трудящим України за встановлення радянської влади. Автори не заперечують надходження зброї і боєприпасів з росії і того факту, що «російські червоногвардійці допомагали громити війська Центральної ради» [56, с. 47]. Натомість діяльність Центральної ради оцінюється виключно як буржуазно-націоналістична та контрреволюційна.

Міфологема про Україну, яку, за словами нинішнього російського диктатора, створив Ленін, стверджується за допомогою інших сюжетів у підручнику. До таких сюжетів віднесемо історичний матеріал про розквіт радянської України в «братній сім'ї народів СРСР».

Утворення СРСР у підручнику розглядається як «добровільне об'єднання рівноправних суверенних республік на принципах пролетарського інтернаціоналізму» [56, с. 75]. Автори підручника стверджують, що радянська Україна виступила однією з перших за утворення радянської держави, тому що вступ до СРСР відкривав «великі можливості для успішної відбудови народного господарства, дальшого економічного, політичного й культурного розвитку республіки» [56, с. 75]. Стверджуючи, що тісне економічне співробітництво радянських республік сприяло подоланню післявоєнних труднощів та значному поліпшенню добробуту трудящих, автори підручника наводять показники важкої промисловості (75,5% довоєнного рівня), видобутку вугілля (2/3 довоєнного рівня) та виробництва цукру (80% довоєнного рівня), натомість не підтверджують фактами «значне поліпшення добробуту трудящих». Висвітлення історичних процесів у такий спосіб більше нагадує проголошення пропагандистських лозунгів, аніж аналіз причинно-наслідкових зв'язків.

Ще більше вражає пропагандистський стиль у висвітленні історичного матеріалу в розділі «Українська РСР у період боротьби за втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму (1926-1937 рр.)». Цей розділ містить низку міфів про «радянську модернізацію» часів існування СРСР, про «братерство народів СРСР», про «розквіт та зближення національних культур», які перетворили Україну «на одну з найрозвинутіших республік Радянського Союзу».

Об'єктивні процеси індустріалізації та кооперації позначаються словом *боротьба*, бо, як зазначено в підручнику, цим процесам перешкоджали усі – і стара інтелігенція («вороже налаштована до радянської влади спеціалісти»), і

троцькісти («вони радили партії підвищити ціни на промислові товари і збільшити оподаткування селян, намагаючись посіяти ворожнечу між робітниками і селянами»), і націонал-ухильники (вони «проповідували націоналістичну ідею відриву України від СРСР»).

Пропагандистсько-наступальна лексика, розрахована на вчителя як бійця ідеологічного фронту, простежується також в інформації про реконструкцію та спорудження промислових підприємств, яка подається як робота, що «розгорнулася широким фронтом», а підвищення продуктивності праці – як «боротьба робітничого класу».

Радянський підручник історії, демонструючи розвиток економіки України як «складової і невід'ємної частини єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу», позбавляв підростаюче покоління розуміння грабіжницького використання природних і людських ресурсів національних республік і країв, стагнації і нівеляції національних культур.

Як висновок, можна стверджувати, що радянський підручник історії, прагнучи закріпити за росіянами в Україні статус державотворчої нації, ніс реальну небезпеку для формування модерної української нації, що в ХХІ ст. в умовах російської агресії стало підставою для заперечення російським суспільством й українськими колаборантами права на існування держави України та української нації.

Як зазначає Л. Зашкільняк, «стрижневим компонентом ідеологічного колоніалізму щодо України, є міф «Великої Вітчизняної війни» і «великої Перемоги» [57, с. 27]. Складники цього комуністичного конструкту про «подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні», про «вирішальну роль комуністичної партії», про «морально-політичну єдність радянського народу», про «потужний партизанський рух в тилу ворога», про «зрадників і колаборантів» знайшли відображення й у шкільних підручниках історії.

Так, у підручнику «Історія Української РСР» агресія СРСР (як союзника гітлерівської Німеччини) проти Польщі зображена виключно як

намагання червоної армії узяти під захист трудящих західноукраїнських та західнобілоруських земель: «Червона Армія Збруч переступила – галичанам сонце засвітило» [56, с. 103]. Натомість проголошення Карпатської України в умовах розчленування Чехословаччини трактується як перешкодження «українськими буржуазними націоналістами» успішній боротьбі трудящих проти загарбників.

Україну та українців під час німецько-радянської війни в підручниках історії зображено в орбіті комуністичного тоталітарного режиму. Очевидним є факт, що ця війна була двобієм двох деспотичних режимів – комуністичного і націонал-соціалістичного – в боротьбі за світове панування. Проте у радянській історіографії та навчальній літературі це називали «великою вітчизняною війною» «радянського народу».

Шкільні підручники оминали «незручні» факти, пов'язані з поразками та втратами радянської сторони. Наприклад, 3,5 млн. радянських військовополонених на першому етапі війни замовчувалися тому, що таку кількість полонених не можна було пояснити лише «віроломним нападом» Німеччини на СРСР чи страхом військових за своє життя. Радянський підручник не міг пояснювати школяреві, що для багатьох українців СРСР, тоталітарний режим якого винищив без війни понад 20 млн. своїх громадян, не був батьківщиною, яку варто захищати.

У шкільному підручнику описано визволення столиці радянської України на засадах пропагандистських кліше лише як велику перемогу: «на човнах, плотах, колодах, бочках радянські війська з ходу форсували Дніпро», «радянські війська перейшли в наступ», «підтримувані ураганим вогнем артилерії, вони прорвали ворожу оборону і рушили на Київ», «6 листопада, напередодні річниці Великого Жовтня, столицю Радянської України було повністю визволено» [56, с. 115]. Натомість замовчуються прорахунки та помилки радянського керівництва, які привели до великих втрат: за даними Великої Української Енциклопедії – від 349 тис. до 417 тис. осіб [39]; за

новітніми дослідженнями – у «героїчній» обороні Києва полягло 600 тисяч осіб. У змісті підручника відсутні будь-які пояснення причин низького морально-патріотичного духу армії.

У радянському підручнику не відображено також участі у форсуванні Дніпра значної частки новомобілізованих – мешканців щойно визволених українських земель. Під час мобілізації польові військкомати не завжди ставили їх на військовий облік. Вони були просто людським матеріалом, людьми, які своєю кров'ю мусили змити ганьбу перебування під окупацією.

Українська дослідниця Другої світової війни А. Понипаляк зазначає, що після звільнення України радянська армія сприймала українців переважно як колаборантів. Натомість у радянських підручниках історії розповідається лише про «підкування комуністичної партії» та про «братерську допомогу народів СРСР» у післявоєнній відбудові народного господарства республіки.

Підручники надто часто грішать пропагандистською риторикою, недоречною у навчальній літературі. Некритично повторюючи риторичну історіографію, вони рясніють гаслами та кліше на кшталт «під проводом нашої партії ми йдемо по шляху, накресленому Леніним», «партія – це організатор і натхненник всіх наших перемог», «народи-брати», «радянський інтернаціональний патріотизм», «хвиля ідейно-політичного і трудового піднесення», «соціалістичне змагання за виконання і перевиконання величезних накреслень партії», «повна й остаточна перемога соціалізму», «побудова розвинутого соціалізму», «у братній сім'ї зросла й розквітла радянська Україна».

Так, підсумовуючи події, пов'язані із встановленням радянської влади в Україні, автори підручника зазначають, що «з перемогою Жовтневої революції український народ у братній сім'ї народів-братів, керованих ленінською партією, здобув свободу від гніту й експлуатації, вільний розвиток економіки і культури, національну соціалістичну державність» [56, с. 48].

Описуючи явища і процеси 1920-1930-х років, автори підручників ігнорують об'єктивну зумовленість модернізації економіки, яка у європейських країнах розпочалася набагато раніше. З опису радянської індустріалізації, який пропонують автори підручника, школярі мають захоплюватися героїчними вчинками, якими рясніють сторінки:

а) «Працювали впродовж доби. Вночі майданчик освітлювали прожектори, нічні зміни не хотіли знижувати виробіток. Коли на половині котловану раптом виявились плавуні, котлован продовжували рити, стоячи по пояс у крижаній воді» (будівництво Кузнецького металургійного заводу) [5, с. 308].

б) «Восени 1930 року на будівництві Харківського тракторного заводу виникла загрозна ситуація. До настання зими потрібно було забетонувати корпус механічного цеху. Партійна і комсомольська організації закликала робітників докласти всі зусилля і впоратися із завданням. На ділянці № 8, яка відставала, працювала бригада з 60 комсомольців. Вони назвали себе «батальйоном червоногвардійців п'ятирічки» і дали клятву не припиняти роботу до тих пір, поки не буде покладено останній кубометр бетону. 18 днів йшла героїчна боротьба. Багато комсомольців, закінчивши зміну, залишалися на будівництві, щоб в будь-яку хвилину змінити товаришів. І вони перемогли. Бетонування цеху було закінчено на 13 днів раніше строку» [5, с. 309].

Так само «тріумфально» здійснювалася, за описом в підручниках, колективізація на селі: «енергійну діяльність розгорнули сільські ради», «двадцятип'ятитисячники переконували селян сміливо йти шляхом нового життя; і селяни їм вірили»; «незабутні дні переживало село»; «на збори приходили колгоспники зі старіших колгоспів і, посилаючись на власний досвід, переконували в перевагах колгоспного ладу» [5, с. 321].

Таким чином, радянський підручник історії 1970-х років просував наратив, який звеличував радянське минуле. Проте, на думку українських

істориків, «теза про радянський промисловий «прорив» нехтує ключовим нюансом: питанням величезної і трагічної ціни такої індустріалізації. Скрізь у Європі в ХХ столітті відбулася індустріалізація, і тільки в СРСР вона відбулася з такою кількістю жертв» [51, с. 8].

Звеличуючи радянське минуле, автори шкільного підручника просувають ще один наратив – про провідну роль РРФСР (як найбільш розвиненої радянської республіки), як надавала «братню» допомогу відсталим республікам.

Найбільше обурення викликає маніпулятивний характер підручника в тій його частині, де жодним словом його автори не обмовилися про голодомор 1932-1933 рр., що прямо пов'язаний з насильницькою колективізацією та репресіями проти селян. Більше того, у підпункті «Покращилось життя радянських людей» стверджується про зростання національного доходу на 85%, який є «головним джерелом матеріального добробуту радянського народу» і повністю «йде на користь трудящих», а колгоспний лад «знищив класове розшарування серед селянства та ліквідував убогість та бідноту [5, с. 321].

У текстах, присвячених боротьбі із внутрішніми ворогами, простежується агресивна, пропагандистсько-наступальна лексика, яка розрахована на вчителя як «бійця ідеологічного фронту». Наприклад, керівники Центральної Ради, у зв'язку з тим, що вони активно допомагали донському отаманові Каледіну, у підручнику зазначені як «буржуазно-націоналістичні *верховоди*» [56, с. 45]. А під час придушення повстання проти Центральної ради на заводі «Арсенал» «*озвірілі націоналістичні банди* вдерлися на територію заводу і розстріляли на місці всіх, хто залишився живий» [56, с. 47].

Антизахідними, антибуржуазними випадками насичені тексти підручника про зовнішню політику та міжнародні відносини: «агресивний блок НАТО», «Захід брязкає зброєю», «американська воєнна загроза»,

«американська вояччина», «німецький реваншизм», «мирне співіснування із Заходом – це форма класової боротьби», «загниваючий Захід», «захист соціалістичних завоювань у Чехословаччині», «братня допомога СРСР афганському народові», «демократія та права людини – це вигадки капіталістів для експлуатації народних мас». Наприклад, для вивчення теми «Українська РСР на міжнародній арені в 60-70-х роках» учням запропонована інформація, в об'єктивності якої вони не могли сумніватися: «У пошуках виходу із загальної кризи капіталістичні країни одночасно проводили курс на підрив розрядки, роздування гонки озброєнь, придушення визвольної боротьби народів і розв'язання воєн» [56, с. 157]. І лише Радянський Союз зображено «голубом миру», котрий не причетний до нарощування озброєнь, а лишень докладає великі зусилля задля «оздоровлення міжнародної обстановки та відвернення ядерної катастрофи».

Зміст підручників історії мав забезпечувати механічне засвоєння знань. Навіть старшокласникам не подаються різні точки зору на певні події та явища. Тобто підручники не сприяли розвитку навичок самостійного критичного мислення.

2.3 Ідеологічно забарвлена історична дидактика

Ідеологічного забарвлення в історичній освіті у радянські часи набули й методичні прийоми, форми навчальних занять. У 1920-х рр. традиційний курс історії асоціювався з пропагандою царизму, адже історія людства до «соціалістичної революції» сприймалася більшовиками лише як історія «пригноблення і експлуатації одними класами інших». В умовах «трудової школи» історія сприймалася виразником «словесних методів», які до початку 1930-х рр. різко засуджувалися. Тому ініціативні вчителі намагалися застосовувати «трудові методи» навчання на заняттях історії. Наприклад, вивчаючи первісне суспільство, учні вчилися добувати вогонь, виготовляти

сокири тощо. На заняттях використовувалися пленарні засідання, на яких основним матеріалом були газети, які прославляли дії більшовиків та їх лідерів.

Слід зазначити, що ця методика не могла забезпечити ефективність вивчення усього курсу історії, позаяк цілісне уявлення про хід історичного процесу можливо сформувавши за допомогою традиційних словесних методів. Виконання практичних завдань, самостійна робота учнів, у тому числі – групова робота учнів з джерелами та літературою, могли доповнювати традиційну методику.

Історичний матеріал слугував формуванню культу особи Сталіна, нав'язуванню школярам ідеї класової боротьби та ворожого оточення. Поза увагою залишалися репресії, голод і жертви колективізації.

Для формування комуністичного світогляду використовувалися різноманітні методи, що включали спеціально дібрані завдання та літератури, візуальну пропаганду, одним із засобів якої слугували радянські плакати. Вони також використовувалися в освітніх практиках як наочність в шкільній історичній освіті. На уроках історії плакати використовували як приклад для дії, заклик до радянських ідеалів.

Наприклад, під час становлення радянської влади у 1920-1930-ті рр. необхідно було переконати населення в її доцільності. Тому для пропаганди знадобилися плакати, на яких були зображені гіперболізовані страхітливі польські пани, які можуть забрати український хліб, «зрадник Петлюра», який уклавши Варшавський договір 1921 р. з Польщею, сподівався на допомогу від поляків в боротьбі з радянськими республіками. Були плакати, які пропагували політику «воєнного комунізму», згодом – присвячені політиці непу. Плакати, присвячені утвердженню Сталіна при владі, закликали до форсованої індустріалізації, агітували до широкої участі в стахановському русі. Зміст таких плакатів збагачував фантазію дорослого населення та школярів про «світле комуністичне майбутнє».

Цинізмом просякнуті плакати 1932-1933 рр., коли мільйони людей вмирили від голоду. На плакатах зображали «ворогів революції», «саботажників», «куркулів», яких звинувачували у зриві планів хлібозаготівель.

Радянські плакати 1937 року були присвячені новій Конституції УРСР. За цією конституцією змінювалася назва республіки – УСРС (замість УСРР). Така зміна порядку слів в аббревіатурі робила більший акцент на невід’ємності України від СРСР. Також плакати відображали радянську систему виборів. В умовах заборони багатопартійності це були вибори без вибору – «за одного кандидата».

В атмосфері терору та тотального контролю, що панували в країні під час масових репресій, будь-який прояв незгоди з офіційною ідеологією розцінювався як злочин. Тому вибори, на яких був лише один кандидат від комуністичної партії, були лише фарсом. Повсюдна пропаганда, що прославляла Сталіна, не залишала простору для альтернативних думок. Виборці були змушені голосувати за єдиного кандидата під страхом репресій. Плакати, що вкривали міста, створювали культ особи Сталіна і підсилювали відчуття всездозволеності влади. З кольорових картинок дивився «мудрий вождь» як «захисник дітей», як «друг фізкультурників» тощо.

На уроках історії діяв притаманний пропаганді механізм ідентифікації «ворога» та його дегуманізації. У радянському суспільстві 1920 – 1930-х рр. масована пропагандистська кампанія мала забезпечити психологічне тло для знищення людей. Для цього суспільство розділялося на «своїх» і «чужих». Так, у кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. у центрі уваги пропаганди перебував образ «куркуля». Виявилося, що селяни, які важко працювали на своїй землі, ставали ворогами № 1. Поряд із «куркулем» тісно стояли образи попа і петлюрівця. Куркуль, петлюрівець, піп наділялися непривабливими психологічними й фізіологічними рисами. На карикатурах вони поставали в образах демонів – як злодії чи бандити, що й означало ідентифікацію

«ворога» в пропаганді.

Для підготовки суспільства до знищення «ворога» потрібно його не лише ідентифікувати, але й дегуманізувати. Для цього також слугували плакати, на яких «ворогів» подавали у вигляді тварин (вовків, свиней, паразитів).

Аналіз карикатур того часу, виконаних у синьо-жовтих кольорах, дозволяє зробити висновок про те, що радянська влада свідомо маніпулювала національною символікою для дискредитації українського народу. Ототожнюючи українців з куркулями, радянська пропаганда створювала образ ворога всередині країни і таким чином виправдовувала репресії проти українського селянства. Ці карикатури свідчать про те, що в очах радянської влади поняття «українець» і «куркуль» були синонімами, що сприяло формуванню негативного образу українця як противника радянської влади.

У процесі демонізації і дегуманізації «куркулі» змальовувалися з вусами та у вишиванках, що символізувало українські риси «ворогів». Натомість «правильні» люди (пролетарі) змальовуються в міському одязі або в будьонівках. Це слугувало засобом підготовки радянського суспільства до винищення українського селянства голодомором.

Після процесу дегуманізації починається інший етап – пропонуються методи «очищення» від цього «ворога». Створюється ціла система заходів на знищення. Наступним етапом радянської пропаганди був показ того, яким має бути ідеальний світ. Радянська історична дидактика також була долучена до показу прекрасного життя в колгоспах, у радянських містах.

Важливе місце у методиці викладання історії займала робота з працями класиків марксизму-ленінізму та партійних літерів СРСР, з матеріалами партійних з'їздів та пленумів ЦК КПРС.

У 1960-70 рр. розробкою засобів і прийомів навчання історії займалися такі вчені-методисти, як-от: А. Вагін, П. Гора, Н. Дайрі, Ф. Коровкін, Д. Нікіфоров. Їхні наукові статті та методичні посібники з розробками уроків

й методичними рекомендаціями відображали пошук ефективних прийомів навчання школярів. Такі прийоми вони пов'язували із зростанням пізнавальної активності і самостійності учнів та запровадженням до освітнього процесу елементів проблемності. Проте уся методична «новизна», як і раніше, мала забезпечувати формування якостей «активної радянської людини» – гвинтика в будівництві соціалізму та комунізму.

Рольові ігри, популярні в 1960 – 1980-х роках, такі як «суд історії» чи «прес-конференція», хоча і сприяли розвитку деяких навичок, наприклад, публічного виступу та роботи в команді, насправді були інструментом ідеологічної обробки. Їхній зміст був чітко визначений і спрямований на закріплення панівної ідеології. Учні, виконуючи різні ролі, мали висловлювати лише ті думки, які відповідали офіційній позиції, і не мали права сумніватися в її правильності. Таким чином, ці заняття були скоріше інсценізаціями, де кожен учасник знав свою роль і дотримувався сценарію, ніж справжніми дискусіями, що передбачають вільне обміну думками.

Як зазначає В. Сотніченко, мета такої форми навчання була детермінована політичною системою і спрямована на захист, відстоювання і звеличення тільки її цінностей [62, с. 31]. Історичне місце «суду історії» та подібних йому форм визначалося існуванням тоталітарного режиму, який був зацікавлений у вихованні майбутніх громадян дусі активного неприйняття всього, що не вкладалось у рамки соціалістичної ідеології. Визнаючи за такими формами активність та наступальність в якості позитивних моментів, потрібно вказати також на їх шкідливість.

По-перше, їх активність та наступальність нерідко переростають в агресивність з боку заздальгідь правих учасників діалогічної взаємодії, які засуджують усе, що не відповідає ціннісним орієнтирам провідної ідеології. Акцент на таких заняттях робиться на поляризації суспільства, що розділяє його на правих і винних, перешкоджаючи консолідації та порозумінню.

По-друге, завдавалася шкода психічному здоров'ю несформованої

молодої людини. Адже, приймаючи на себе образ негативної історичної постаті, учень (студент), хоч і тимчасово, не з власної волі виходить за рамки того психологічного позитиву, якого він набув у процесі виховання в сім'ї, навчальному закладі. Приймаючи на себе весь бруд злочину, якого не скоїла, молода людина несвідомо створює відповідні ментальні структури, які руйнівню діють на її психіку [62].

Методи навчання історії не сприяли встановленню причинно-наслідкових зв'язків, що забезпечувало б розвиток у школярів критичного мислення. Так, під час вивчення історії Другої світової війни учнів не «перевантажують» проблемними запитаннями, чому під час визволення радянської України назви фронтів (Південно-Західний, Воронізький, Степовий) перейменовують в Українські, чому з'являється орден Богдана Хмельницького, чому в похоронках повідомлялося, що військовий «загинув, визволяючи Україну», чому на радянському російськомовному плакаті «Смерть фашистским гадам?» слова українського поета Т. Шевченка «...І вражою злою кров'ю волю окропіте!».

Справа в тому, що радянські пропагандисти розуміли, що українське населення, побувавши під нацистською окупацією, було деморалізоване. Тому радянське керівництво змушене було розігрувати карту українського радянського патріотизму аби повернути позитивне ставлення мешканців України до СРСР.

Радянська методика вивчення історії вибудовувалася на засадах аксіологічної деформації історичної освіти. Наприклад, під час вивчення історії Другої світової війни українським школярам відмовляли у праві шукати український національний інтерес. Аналізувався інтерес двох тоталітарних режимів. Проте поведінка та вчинки населення радянської України під час війни оцінювалося лише з позиції більшовицького тоталітарного режиму.

Слід зазначити, що спроба використати українськими

націоналістичними лідерами протиборство режимів в боротьбі за українську державність спонукала їх до вибору союзника. На початку війни українські націоналісти мали сподівання на співпрацю з гітлерівською Німеччиною, разом з якою прагнули розгромити найкривавішу диктатуру, яка коштувала українцям мільйонів людських життів. Насправді обставини склалися таким чином, що українські провідники змушені були змінити тактику та боротися проти обох імперіалізмів.

Сучасні дослідники не заперечують помилок провідників українського національного руху. Історики навіть визнають локальні злочини націоналістів, тому що під час війни не можна оминати воєнних злочинів.

Проте історична дидактика слідом за радянською історіографією відмовила українським націоналістам в патріотизмі і самопожертві заради українського національного інтересу. У такий спосіб в історичній свідомості громадян Україна була усунута з числа суб'єктів історичного процесу. Оцінювання учасників історичних подій на уроках історії здійснювалося лише за радянською аксіологічною системою орієнтирів.

Редукована версія Другої світової війни, що викладалася в радянських школах, була інструментом маніпуляції свідомістю, спрямованим на збереження радянської ідеології. Шляхом створення спрощених стереотипів і віднесення всіх незгодних до категорії ворогів, радянська влада прагнула зміцнити власну владу та усунути будь-які загрози своєму існуванню. Створюючи образи ворогів в особі «фашистів» і «колаборантів», радянська влада виправдовувала репресії та обмежувала свободу думки. Розділяючи людей на «своїх» і «чужих», радянська пропаганда використовувала Другу світову війну для дискредитації всіх, хто не підтримував комуністичний режим, відносячи їх до категорії «ворогів народу».

Радянські міфи виявилися настільки міцними, що і нині залишаються гострим інструментом маніпуляції суспільною свідомістю людей. Серед способів маніпулювання історичною свідомістю Л. Зашкільняк називає

«поширення застарілих стереотипів, пряме підтасовування фактів, замовчування невігідної інформації, упередженість щодо інтерпретації фактів, навішування ярликів для компрометації історичних осіб» [57, с. 30].

Упродовж 1960 – 1980-х рр. в історичній освіті істотних змін не відбувалося. Зміни в навчальних програмах торкалися лише останніх тем курсу історії СРСР, що постійно доповнювались переліком нових подій та партійних постанов. Метою історичної освіти, як і раніше, було формування «комуністичного світогляду, радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, відданості справі Комуністичній партії, непримиренності до буржуазної ідеології». У програмах містився перелік вмінь та навичок, які потрібно формувати в учнів. Проте головна увага у методиці викладання була зосереджена на роботі з працями класиків марксизму-ленінізму, державних керівників, матеріалами партійних з'їздів і Пленумів ЦК КПРС. Як зазначає А. Зякун, «у процесі викладання в учнів передбачалося сформувати знання, насамперед, про визначну роль комуністичного способу виробництва, про закономірну зміну суспільно-економічних формацій, неминучу перемогу комунізму, класову боротьбу як рушійну силу історії [21, с. 34-35].

Робота з історичними джерелами на уроках історії була спрямована на розвиток у школярів «уміння на конкретному матеріалі самостійно, з класових позицій аналізувати, узагальнювати, оцінювати події, явища, факти, про які вони дізнались з підручника чи документа» [37, с. 21]. Такій самій меті були підпорядковані й інші прийоми: «складання описів подій, текстових і хронологічних таблиць, виконання завдань на контурних картах, обґрунтування своїх оцінок, рецензування відповідей товаришів» [37, с. 21].

Під час вивчення історії школярів не спонукали до встановлення причинно-наслідкових зв'язків, до самостійних висновків. Їм пропонувалися висновки та узагальнення, зроблені авторами підручників чи учителями. Наприклад, після вивчення матеріалу про радянську модернізацію та

колективізацію автори підручника переконують дев'ятикласників: «Капіталістичні елементи міста і села повністю знищені, фундамент соціалістичної економіки збудовано, перемога соціалізму в СРСР забезпечена» – так визначив у січні 1933 року Пленум ЦК партії підсумки першої п'ятирічки [5, с. 331].

Методичний апарат підручника пропонує завдання відтворювального рівня на кшталт:

- Які успіхи були досягнуті за роки першої п'ятирічки в справі індустріалізації країни?
- Які підсумки першої п'ятирічки в галузі соціалістичних перетворень сільського господарства?
- Що означає: економічний фундамент соціалізму побудований?
- Згадайте основні етапи його створення [5, с. 331].

Ідеологічне забарвлення можна простежити в методичній літературі.

Наприклад, М. Лисенко, автор посібника «Методика викладання історії Української РСР», «керуючись загальними дидактичними і методичними настановами», пропонує педагогам республіки дотримуватися таких дидактико-методичних настанов у викладанні історії УРСР: чітко підпорядковувати ідейно-теоретичний і фактичний зміст навчального матеріалу з історії УРСР розв'язанню основних завдань курсу вітчизняної історії, розкриттю як загальних для країни, так і конкретних для республіки закономірностей історичного розвитку; забезпечувати наукову повноцінність, глибоку ідейність, партійність, історичну значимість навчального матеріалу в історії республіки, а також популярність і доступність його викладу; творчо використовувати у навчальному і виховному процесі яскраві факти боротьби трудящих України проти соціального і національного гноблення, для виховання учнів на революційних і бойових традиціях партії і народу; виховувати в учнів комуністичну свідомість, уміння відбирати й опрацьовувати конкретні

історичні факти і події, здобувати знання з історії республіки та історії СРСР, формувати активну життєву позицію; відбираючи дидактичний матеріал, розробляючи систему повторення, закріплення і з'ясовуючи причинно-наслідкові зв'язки в загальносоюзному і республіканському аспектах, забезпечувати викладання єдиного курсу вітчизняної історії; вилучати з навчального процесу на уроках історії УРСР матеріал, що є дублюванням програмного матеріалу із загального курсу вітчизняної історії; пов'язувати викладання історії республіки з життям, з практикою соціалістичного будівництва, з пошуковою та іншою історико-краєзнавчою позакласною роботою учнів під керівництвом учителя [37, с. 24-25].

Загалом перед учителем історії, який викладав історію України ставилося завдання, аби впродовж усього курсу «розкрити учням контраст між нестерпними умовами життя українського народу протягом багатьох століть в дореволюційний час та щасливою його долею під зорею Радянської влади» [37, с. 268].

В посібнику для вчителя «Хрестоматія по истории СССР. 1900 – конец 1930-х гг.» зазначалося, що уривки з ленінських праць, документів партії більшовиків і Радянської держави слугують основою для «правильного розуміння і правильних оцінок явищ і подій, які відбувалися в нашій країні в 1900 – 1939 рр.» [67, с. 3]. Тому для «правильного розуміння» історичних подій в хрестоматії було підібрано такі історичні джерела, які виправдовували будь-які вчинки радянських вождів. Наприклад, за допомогою уривку звітної доповіді ЦК ВКП (б) XIII з'їзду партії (10.03.1939 р.) «Завдання партії в галузі зовнішньої політики» автори посібника прищеплювали школярам почуття довіри до правлячої партії, яка проводила напередодні Другої світової війни «політику миру і зміцнення ділових зв'язків з усіма країнами», а також дотримувалася обережності та не дозволяла втягнути в конфлікти країну провокаторам війни, які звикли «загрібати жар чужими руками» [67, с. 281].

У наведеному в хрестоматії уривку статті Ф. Ковальова «Так починалась війна» автор продовжує заперечувати можливість підписання СРСР та Німеччиною таємного протоколу, а також намагається виправдати вторгнення червоної армії на територію Польщі, яка зазнавала поразки від німецького агресора. Проте Ф. Ковальов, погоджуючись з необхідністю розмежування з гітлерівцями по лінії етнічного розподілу між районами з більшістю польського населення і районами проживання українців та білорусів, підтримує «різку реакцію неприйняття» «Договору про дружбу і кордони», який підписав СРСР з Німеччиною 28 вересня 1939 року. Підписання зазначеного договору автор статті називає «грубою політичною помилкою» [67, с. 284].

ВИСНОВКИ

В роботі розглянуто теоретичні дослідження та історичні факти щодо реалізації пропагандистсько-дидактичної функції історичної освіти в радянській школі. Проведена дослідницька робота допомогла дійти таких висновків:

1. Встановлено, що пропаганда, як поширення різних політичних, філософських, наукових, художніх, мистецьких ідей з метою їхнього впровадження в масову свідомість суспільства та активізації масової практичної діяльності населення, може мати і позитивну, і негативну конотацію.

Позитивна пропаганда відрізняється від деструктивної своїми цілями та методами. Позитивна пропаганда спрямована на об'єднання людей навколо спільних цінностей та ідеалів, надихаючи їх на позитивні зміни. Вона використовує аргументи, факти та емоції, аби переконати людей у правильності своїх ідей. Натомість деструктивна пропаганда має на меті роз'єднання суспільства, провокування конфліктів та маніпуляцію свідомістю людей. Вона використовує неправдиву інформацію, емоційні маніпуляції та страхи, аби досягти своїх цілей.

Радянську пропаганду у дослідженні розглянуто з позицій шкільної історичної освіти. Перш за все вона була спрямована на апологію комуністичної ідеології, способу життя та політики монопольної влади КПРС в СРСР та її експансії в усьому світі. Засобами історичної освіти рекламувалися переваги радянського соціалізму над відкритим суспільством, а також здійснювалася критика «загниваючого» капіталізму та Заходу з використанням інсинуацій.

2. Дослідження підтверджують, що історія часто використовується як інструмент для досягнення політичних цілей та пропаганди певних ідеологій. Це пов'язано з тим, що історична наука, будучи гуманітарною, не має

абсолютної істини. Історичні факти можуть мати різні тлумачення, що дозволяє адаптувати їх до потреб конкретної політичної кон'юнктури. Кожна нова епоха, переосмислюючи минуле, створює свою власну інтерпретацію історичних подій, що робить історію вразливою до ідеологічних маніпуляцій.

Тому, історична наука, незважаючи на прагнення до об'єктивності, не може повністю уникнути впливу суб'єктивних факторів. Це пов'язано з тим, що історія є продуктом людської діяльності. Історичні джерела створюються людьми з певними поглядами, цінностями та інтересами, що неминуче впливає на їхній зміст. Крім того, історики, які вивчають ці джерела, також мають свої власні упередження, які можуть впливати на їхні інтерпретації. Таким чином, історичне знання проходить через два рівні суб'єктивності: перший – це суб'єктивність історичних джерел, а другий – суб'єктивність історичного дослідження.

Історична освіта в радянській школі виступила досить зручним комунікаційним каналом, із допомогою якого влада формувала, роз'яснювала, прищеплювала ідеї, впливала на соціальні групи, виховувала, сприяла формуванню нової історичної спільності – «радянський народ». Отож, історична наука та історична дидактика була важливим засобом для утвердження та зміцнення тоталітарного режиму.

У просторі радянського ідеологічного клішування пропаганда використовувала різні способи зловживань і маніпуляцій у сфері історії: пошук ворога, емоції, культурне привласнення, маніпуляції історичними фактами, націоналістичні наративи, ревізіонізм, створення історичних аналогій. Таким чином, в радянському (а згодом – в російському) тоталітарному суспільстві історія перестала бути наукою, а стала частиною ідеології й, відповідно, потужним інструментом пропаганди. Анексія історії спричинила у ХХІ ст. до анексій території.

У роботі здійснено ретроспективний аналіз становлення історичної освіти в радянській Україні. Зазначено, що будівництво нової школи

більшовицька влада розпочинала із заперечення практично всіх елементів дореволюційної школи: предметної системи викладання, використання підручників та домашніх завдань, а також бальної системи оцінювання навчальних досягнень здобувачів освіти. Історія, як окремий предмет, була витіснена з навчальної програми. Існували окремі тематичні курси: історія праці, історія соціалізму, історія культури тощо. Учні вивчали історію епізодично, засвоюючи кілька сюжетів минулого, основним стрижнем яких була класова боротьба.

Результатом комплексної побудови шкільних програм була вражаюча історична малограмотність учнів. Тому в кінці 1928 – на початку 1929 р. в закладах освіти було відновлено систематичний курс історії. У 1934 році було прийнято постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах СРСР».

У період розвитку України за умов десталінізації (1956-1964 рр.) та в період загострення загальної кризи радянської системи (1965-1985 рр.). освіта перебувала в стані постійного експерименту. Проте історична освіта мала, як і в попередні роки, ідейно-політичне спрямування. Історична дидактика мала забезпечувати формування соціально придатної людини.

Історична наука за радянських часів була підпорядкована ідеологічним догмам, що обмежувало її розвиток і не дозволяло дослідникам виходити за рамки затверджених схем. Вивчення історії зводилося до заучування схем і шаблонів, закладених у підручниках, що не розвивало критичного мислення та здатності до аналізу.

У роботі акцентовано питання вивчення української історії. У 1965 р. в СРСР було видано постанову «Про зміну порядку викладання історії в школах», згідно з якою було запроваджено вивчення історії союзних республік. Проте в умовах тоталітаризму історична освіта в Українській РСР зазнала негативного впливу «інтернаціоналізації» (а в дійсності – зросійщення). Так, у 1970-ті рр. дисципліну «Історія СРСР і УРСР» було

замінено на «Історію СРСР». На багато років викладання історії УРСР фактично було припинено.

У квітні 1984 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у своїй спільній постанові ухвалили «упорядкувати викладання історії союзної республіки», але, як зазначають дослідники, реальних змін у викладанні історії до кінця 80-х років не сталося. Лише напередодні розпаду СРСР (1989-1990 н.р.) історія Української РСР стала обов'язковим шкільним предметом.

4. З'ясовано, що засобами реалізації пропагандистсько-дидактичної функції історичної освіти в радянській школі слугували підручники та історична дидактика загалом. Для обґрунтування цієї тези проаналізовано методи та прийоми викладання історії в радянській школі, а також здійснено контент-аналіз шкільних підручників історії.

Об'єктом аналізування обрано такі підручники: «История СССР» (рік видання – 1977, автори І. Берхин, І. Федосов), «Історія СРСР» (рік видання – 1986, за редакцією Б. Рибаківа, переклад українською – О. Ковбасюк), «Історія Української РСР» (рік видання – 1987, автори В. Сарбей, В. Спицький).

Під час аналізування встановлено кілька ключових конструкцій радянських підручників історії. По-перше, головним двигуном історичного розвитку вважається класова боротьба, через призму якої й сприймається історія. Оцінка суб'єктів історії були чітко визначені: правлячі класи завжди отримували негативну характеристику. По-друге, дореволюційне минуле малювалося загалом у похмурих фарбах: трудящі були жертвою гноблення, а правлячі верхи морально деградували. Гнітюча дореволюційна «картинка» у підручнику виконувала пропагандистську функцію, позаяк важкі випробування, що випали на долю попередніх поколінь, створювали необхідний психологічний та аксіологічний контраст із сьогоденним радянським щасливим днем й формували почуття впевненості у завтрашньому дні. По-третє, авторам підручників доводилося балансувати,

пропагуючи дві взаємовиключні ідеї: з одного боку – це патріотизм та гордість за героїчне минуле предків, а з іншого – класове обурення щодо експлуаторського характеру Російської держави.

У підручнику з історії України відображено міф про українську державність як радянську спадщину, що є творінням «жовтневої революції» в росії. Три спроби окупації України червоною армією в підручнику зображені як допомога радянської росії трудящим України за встановлення радянської влади. Міфологема про Україну, яку, за словами нинішнього російського диктатора, створив Ленін, стверджується за допомогою історичного матеріалу про розквіт радянської України в «братній сім'ї народів СРСР».

Особливістю радянського підручника історії є його пропагандистсько-наступальна лексика, яка розрахована на вчителя як бійця ідеологічного фронту. Отож, радянський підручник історії, прагнучи закріпити за росіянами в Україні статус державотворчої нації, ніс реальну небезпеку для формування модерної української нації, що в ХХІ ст. в умовах російської агресії стало підставою для заперечення російським суспільством й українськими колаборантами права на існування держави України та української нації.

З метою обґрунтування тези про ідеологічне забарвлення методичних прийомів та форм навчальних занять під час вивчення історії в радянській школі взято до уваги дослідження таких науковців, як-от: А. Зякун, В. Сотніченко. На прикладі посібника М. Лисенка «Методика викладання історії Української РСР» вказано на ідеологічну спрямованість методичної літератури.

Наведено приклади застосовування вчителями «трудових методів» навчання на заняттях історії у 1920-х рр., а також прийоми візуальної пропаганди, які були спрямовані на формування радянських ідеалів. Зазначено, що на уроках історії діяв притаманний пропаганді механізм ідентифікації «ворога» та його дегуманізації. Далі пропонувалися методи

«очищення» від цього «ворога». Наступним етапом радянської пропаганди був показ того, яким має бути ідеальний світ. Радянська історична дидактика також була долучена до показу прекрасного життя в колгоспах та у радянських містах.

Важливе місце на уроках в старших класах займала робота з працями класиків марксизму-ленінізму, державних керівників, матеріалами партійних з'їздів і Пленумів ЦК КПРС. Такий вид діяльності на уроках історії мав забезпечити формування уявлень у школярів про визначну роль комуністичного способу виробництва, про закономірну зміну суспільно-економічних формацій, неминучу перемогу комунізму, класову боротьбу як рушійну силу історії.

У 1960-70 рр. розробкою засобів і прийомів навчання історії займалися такі вчені-методисти, як-от: А. Вагін, П. Гора, Н. Дайрі, Ф. Коровкін, Д. Нікіфоров. Науковці намагалися запропонувати методичну новизну, натомість все зводилося до забезпечення умов для формування якостей «активної радянської людини» – гвинтика в будівництві соціалізму та комунізму.

Зроблено висновок, що методи навчання історії не сприяли формуванню здатності встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, що забезпечувало б розвиток у школярів критичного мислення. Радянська методика вивчення історії вибудовувалася на засадах аксіологічної деформації історичної освіти.

Спрощена і ідеологізована версія історії України, що поширювалася в радянські часи, була потужним інструментом маніпуляції свідомістю. Її метою було формування у людей стійких стереотипів, які б сприяли збереженню радянської влади. Вся історія України була піддана ідеологічній переробці, в результаті якої комуністичний режим зображався як єдиний рятівник народу, а всі його опоненти – як вороги, які прагнули повернути країну в минуле. Шляхом ідеалізації радянського минулого і демонізації всіх,

хто не поділяв комуністичні ідеали, радянська влада намагалася забезпечити себе від будь-яких спроб перегляду існуючого ладу. Таким чином, вона намагалася створити міцний ідеологічний фундамент для свого існування, виховуючи нові покоління, віддані комуністичним ідеалам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. К.: Генеза, 1996. 368 с.
2. Антонюк Т. Розвиток освітньої системи в УРСР (20-ті – початок 30-х років). *Історичний журнал*. 2004. № 6-7. С. 90- 96.
3. Арцишевський Р.А. Вихідні засади світоглядної освіти. Проблеми філософсько-світоглядних основ концепції розвитку освіти та навчання: Зб. наук. та наук.-метод. пр. за матеріалами Всеукраїнської наук.-практ. конф. 12-13 травня 1999 р. Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. С. 5-9.
4. Баханов К. Проблема визначення мети і завдань шкільної історичної освіти. *Історія в школах України*. 2002. № 1. С. 15-22.
5. Берхин И.Б, Федосов И.А. История СССР. Учебник для 9 класса. М.: «Просвещение». 1977. 384 с.
6. Білокінь, С. Чи маємо ми історичну науку? *Літературна Україна*. 1991. 3; 10 січня.
7. Бойко О. Пропаганда // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. с. 610.
8. Борисов В. Л. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921 - 1932 рр. *Український історичний журнал*. 1999. № 2. С. 76 -79.
9. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua> (дата звернення 10.08.2024).
10. Вітолін О. Як застрашені репресіями історики переписували історію. URL: <https://wz.lviv.ua/far-and-near/212296-yak-zastrasheni-represiiamy-istoryky-perepysuvaly-istoriiu> (дата звернення 30.07.2024).

11. Гамрецька Г.С. Становлення історіософського світобачення майбутнього вчителя: дис. ... кандидата філос. наук: 09.00.10. Київ, 2005. 184 с.
12. Гамрецька Г.С., Фаненштель Н.В. Учитель історії як агент національно-патріотичного виховання. *Реалізація концепції едукативної фахівців освітньої галузі в умовах інноваційного розвитку суспільства: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (17 травня 2024 р., м. Харків) / за заг. ред. Г. Ф. Пономарьової; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради [Електронне видання]. Харків: ХГПА, 2024. 415 с.
13. Гогохія Н. Праця, навчання та дозвілля у житті дитини в УРСР (1929-1939). Проблеми історії України: факти, судження пошуки. 2011. Вип. 20. С. 255–268.
14. Гогохія Н. Дитинство у тоталітарному суспільстві: «вірні лєнінці» радянської України у 1930-х роках. *Україна Модерна*. URL: <https://uamoderna.com/md/gogokhia-childhood-ussr-1930s>.
15. Головешкіна К. Феномен масової політичної культури в тоталітарних суспільствах. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2011. Вип. 22. С. 395–403.
16. Даниленко В. М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2018. 278 с.
17. Державний стандарт базової середньої освіти. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/.
18. Державний стандарт профільної середньої освіти. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2024 р. № 851.

19. Жосан О. Е. Тенденції розвитку шкільної навчальної літератури в Україні (20-ті – 80-ті роки ХХ століття). Кіровоград: Ексклюзив-Систем, 2013. 656 с.
20. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії в сучасному світі. Історія – ментальність – ідентичність. Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ–першій половині ХХ століття: колективна монографія / За ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. Львів: ПАІС, 2011. С. 21-26.
21. Зякун А. І. *Навчальна література з історії кінця 80-90-их рр. ХХ ст.: історіографічний аналіз*. Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2011. 156 с.
22. Історія освіти в Україні. URL: <http://pulib.if.ua/part/12069>.
23. Каганов Ю. О. «Діти – майбутні будівничі комунізму»: ідеологічна казуїстика шкільної освіти в Україні (1950-ті – 1991 рр.). Грани. 2018. Т. 21, № 1. С. 63-77.
24. Каганов Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія / Наук. ред. Турченко Ф.Г. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
25. Кодекс законів о народном Просвещении У.С.С.Р. Х., 1922. 75 с.
26. Комунікаційні технології. 2.4. Пропагандистська кампанія. URL: <https://studfile.net/preview/7716287/page:7/>
27. Концептуальні засади реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти. Затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України від 30.07.2024 р. № 1072.
28. Крайнік Р. Сучасна вітчизняна історіографія радянської ідеологізації навчального процесу в закладах освіти України у перше повоєнне десятиріччя. Український історичний збірник. Вип. 14. К., 2011. С. 238-243.

29. Красножон Н. Г. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943-1953 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2002. 210 с.
30. Кузьменко М.М. Система освіти в УРСР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 66-80.
31. Кулінич О. С. Огляд підручкової літератури з суспільствознавства для старшого концентру трудшколи. *Шлях освіти*. 1928. № 10. С. 233-238.
32. Кульчицький В. Патріотичне виховання учнів у загальноосвітніх школах України (1945–1991 рр.): монографія / за ред. проф. А. В. Вихруща. Тернопіль: Вектор, 2019. 408 с.
33. Лаврут О.О. Радянська школа у другій половині 1940-х – кінці 1980-х рр.: вимір України: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01. Вінниця, 2021. 549 с.
34. Лаврут О. О. Вивчення української літератури та історії в школах УРСР в перше повоєнне десятиліття. Педагогічний процес: теорія і практика. 2013. Вип. 4. С. 118–127.
35. Лаврут О. О. Радянська школа у другій половині ХХ ст.: вимір України». Слов'янськ: Друкарський двір, 2020. 532 с.
36. Леонтєва Л.Є. Пропаганда як інформаційно-психологічний складник політичних процесів: Моногр. Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. К.; Л., 2004. 298 с.
37. Лисенко М.М. Викладання історії Української РСР. Видання друге, перероблене і доповнене. К.: Радянська школа, 1985. 271 с.
38. Лисенко М. М. Перебудувати викладання історії в середній школі у світлі рішень ХХ з'їзду КПРС. *Радянська школа*. 1956. № 10. С. 8–16.
39. Лисенко О.Є., Пилявець Р.І. Битва за Дніпро 1943 // Велика Українська Енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/> Битва за Дніпро (дата звернення

- 04.08.2024).
- 40.Маркова С. Деякі пролонговані наслідки індоктринації свідомості дітей та молоді в 1920-х – на початку 1930-х. Інститут дослідження Голодомору. URL: <https://holodomorinstitute.org.ua/transgeneracijni-naslidky-golodomoru-genocydu-ta-demografichni-vtraty/>.
41. Марченко О.В. Методологічні стратегії дослідження освітнього простору: Монографія. Дніпропетровськ: Інновація, 2012. 350 с.
- 42.Нариси історії українського шкільництва (1905–1933): навчальний посібник. К.: Заповіт, 1996. 302 с.
- 43.Невінчана І. Вплив системи шкільної освіти на процес націєтворення в Україні у 1920-1930-х роках. *Українознавство*. 2006, № 1. С. 107-111.
- 44.Нікітчина, С. О. Становлення і розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні (1917-1991 рр.). Луцьк: Вежа, 1996. 498 с.
- 45.Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи.
- 46.Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х рр. ХХ ст.). К.: Педагогічна думка, 2013. 304 с.
- 47.Пометун О І. Проблеми розвитку шкільної історичної освіти в Україні у ХХ ст. Дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук: 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». К., 1996. 443 с.
- 48.Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія». 2015.
- 49.Пропаганда. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki> (дата звернення 08.08.2024).
- 50.Радянська пропаганда. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення 08.08.2024).

51. Ре-візія історії. Російська історична пропаганда та Україна. Київ: К.І.С., 2019. 99 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/db1d5cf1-6a21-4bac-9740-8f1336b92a7f/content> (дата звернення 17.08.2024).
52. Рибаків Б.О., Сахаров А.М., Преображенський О.О., Краснобаєв Б.І. Історія СРСР. Підручник для 7 класу середньої школи. К.: «Радянська школа», 1986. 272 с.
53. Романець Л. М. Організація та зміст навчально-виховної роботи в загальноосвітніх школах повоєнної України (1944 – середини 1950-х рр.). Освіта, наука і культура на Поділлі. Т. 22: Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 118-125.
54. Савченко О.Я. Ціннісні орієнтації шкільної освіти. Філософія освіти XXI століття: проблеми і перспективи: Зб. наук. пр. за матеріалами методологічного семінару, 22 листопада 2000 р. Вип. 3 / За ред. В. Андрущенка. К.: Знання, 2000. С. 23-27.
55. Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. *Український історик*. 1967. № 1-2. С. 157-159.
56. Сарбей В.Г., Спицький В.Є. Історія Української РСР. Пробний підручник для 9-10 класів. К.: Радянська школа, 1987. 177 с.
57. Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.) / за ред. В.А. Смолія. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. 212 с.
58. Скуленко М. І. Ефективність пропаганди: монографія. Запоріжжя: Вид-во КПУ, 2011. 362 с.
59. Слободян С. Дискусія щодо шкільної історичної освіти в СРСР наприкінці 20-х років XX століття. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 2. С. 122-128.

60. Слободян С. Робота над концепцією вітчизняної історії у рамках написання шкільних підручників в СРСР у 1934-1935 роках. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К.: Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 125 (10). С. 63-61.
61. Словник української мови: в 11 томах. Том 8, 1977. С. 246.
62. Сотніченко В. Виховання толерантності на уроках історії. *Історія в школах України*. 2000. № 2. С. 31-36.
63. Старченко І. Пильнуючи Старшого Брата (2022). URL: <https://www.verbum.com.ua/01/2022/echoes-of-the-to-talitarian-past/watching-the-big-brother/> (дата звернення 17.08.2024).
64. Стрільчук Л. Шкільна історична освіта в радянській Україні у 20-х – початку 30-х років ХХ століття: особливості, тенденції, результати. *Літопис Волині*, № 21 (Червень 26, 2019): С. 108-113. URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/52> (дата звернення 30.07.2024).
65. Сухомлинська О.В. Радянська педагогіка як ідеологія: спроба історичної реконструкції. *Історико-педагогічний альманах*. 2014. Вип. 1. С. 4-24. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/9003.pdf> (дата звернення 30.07.2024).
66. Тоталітарна пропаганда. Уроки української історії ХХ-ХХІ ст. Посібник для вчителів та учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів. / Автор. колектив: Петро Кендзьор, Людмила Махун, Елла Ситник, за редакцією Петра Кендзьора, 2024, 68 с.
67. Хрестоматія про історію СРСР, 1900 – кінець 1930-х гг.: Посібник для учителя / Сост. С.И. Матрунєнков; Под ред. Ю.И. Кораблева. М.: Просвещение, 1988.
68. Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. Упорядкування та редакція Наталі Яковенко. К. 2008. 120 с.

69. Шліхта Н. В. Історія радянського суспільства: навчальний посібник. К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2010, 218 с.
70. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків: Акта, 2015. 258 с.
71. Шліхта Н. В. «Деідеологізація» освіти в роки перебудови: причини, напрями реформи, суперечності. Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. Київ : Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», 2012. Т. 130. С. 37-42.
72. Шліхта Н. Як працювати з радянським минулим на уроках історії. За матеріалами конкурсу учнівських історичних проєктів «Радянське минуле: (Пере)осмислення історії». Посібник / Упорядники – Людмила Махун, Елла Ситник, Наталя Шліхта, Київ, 2020. 278 с.
73. Яковенко Н. Вступ до історії. К: Критика. 2007. 372 с.
74. Popp R. Ideological-Propaganda Policy of the Soviet System in the Western Regions of Ukraine in 1944 – 1953 (According to the Materials of Drohobych Region). *Східноєвропейський історичний вісник: Дрогоб. держ. пед. університет ім. І. Франка*. 2018. Вип. 8, С. 143-152. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/32269/1/Starodubets-a-kol.-1.pdf> (дата звернення 30.07.2024).

Виконав магістрант
2 курсу ЗМІ 61 групи

Заєц Ю.О.

Робота допущена до захисту

Завідувач кафедри
к.і.н., доцент

Островий В.М.

Декан факультету
д.пед.н., професор

Бучківська Г.В

25 листопада 2024 р.